

Literatuur: boeken

Schuttersgilden

50 jaar Kring van Schuttersgilden "Het Kwartier van Oirschot" 1934-1984. Z.pl. 1984, Kring van Schuttersgilden "Het Kwartier van Oirschot". 184 p., talrijke ill.; f 35,-; ISBN 906498-3011.

Daor hedde de guld. 50 jaar Bond van Schuttersgilden Kring Kempenland. Eindhoven 1985, Bond van Schuttersgilden Kring Kempenland. 216 p., talrijke ill.; f 49,-; ISBN 90-9000-946-9.

Gilden Kring Maasland 1935-1985. Z.pl. z.j., Gilden Kring Maasland. 199 p., talrijke ill.; f 40,-; ISBN 90-70427-35-4.

50 jaar gilden in Peelland. Z.pl. 1985, z.n. 255 p., talrijke ill.; f 36,50.

Ising, Alfons. *Met vliegend vaandel en slaande trom. Ontstaan en ontwikkeling van schuttersgilden en schutterijen in Brabant en Limburg.* Hapert z.j., Drukkerij-Uitgeverij De Kempen. 248 p., talrijke ill.; f 70,-; ISBN 90-70427-34-6.

Ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan heeft de Kring van Schuttersgilden Land van Cuijk in 1983 een gedenkboek uitgegeven (vgl. V.B. 10,2 p. 149-151). Vier andere bij de Noordbrabantse Federatie van Schuttersgilden aangesloten Kringen, nl. die van het Kwartier van Oirschot, van Maasland, Peelland en Kempenland, die in resp. 1984 en 1985 hetzelfde feit herdachten, hebben dit voorbeeld nagevolgd. De boeken hebben steeds ongeveer dezelfde opbouw. In het eerste gedeelte wordt een beeld gegeven van de geschiedenis van de Kring als organisatie en van de gildefeesten in Kringverband. Het tweede deel bevat een telkens drie à vier bladzijden lang portret van de afzonderlijke aangesloten gilden, waarin doorgaans de geschiedenis, de gebruiken, het ledental en de bezittingen van het gilde ter sprake komen. Van ieder gilde is een recente groepsfoto opgenomen en soms ook een lijst van koningen en hoofdlieden. Op de ongeveer vijftien Westbrabantse gilden na, aangesloten bij de in 1977 opgerichte Kring Baronie en Markiezaat, bieden deze vier boeken, samen met dat van het Land van Cuijk, een handzaam overzicht van de toestand van de Brabantse schuttersgilden in het begin van de jaren tachtig.

Een wetenschappelijk karakter hebben deze gedenkboeken niet, zoals in de inleidingen door de redactiecommissies zelf al wordt aangegeven. Ze zijn tot stand gekomen dankzij de inzet van "insiders" (Maasland, p. 5). Een bezwaar vindt men dat mogelijk niet, getuige de opmerking van het St. Catharinagilde in Moergestel, dat men wel meer over de eigen geschiedenis te weten wilde komen, maar dan "wars van een professionele aanpak, omdat zulks niet strookt met het ongekunsteld 'karakter' van het gilde" (Oirschot, p. 100). De hoofdstukken over de Kringen als geheel werden geschreven door bestuursleden daarvan of

nauw daarbij betrokkenen. Zij zorgden er ook voor ook de bijdragen over de afzonderlijke gilden op elkaar afgestemd werden. Deze laatste werden op hun beurt geschreven door een lid van deze gilden zelf. Aan het gedenkboek van de Kring Het Kwartier van Oirschot zijn nog artikelen toegevoegd van E. van Autenboer over de invloed van de Leuvense gilden in Brabant, van W. Knippenberg over vier broederschappen van O.L. Vrouw in de kring en van Karel Vermeeren over de veranderingen in het gilde in de afgelopen vijftig jaar.

Dat het binnen deze opzet mogelijk is een eigen accent te leggen laat het gedenkboek van de kring Kempenland zien, dat onder redactie stond van W.J.A.M. van Exel. In plaats van een enigszins losse verzameling van gegevens, die de inhoud van de hoofdstukken over de afzonderlijke gilden in andere gedenkboeken doorgaans kenmerkt, werd er naar gestreefd het typerende in de geschiedenis van elk gilde gedurende de afgelopen vijftig jaar naar voren te halen. De verschillende plaatselijke hoofdstukken krijgen daardoor het karakter van thematische artikelen over de geschiedenis van de Brabantse gilden in het algemeen. De bijdrage gewijd aan Aalst bijvoorbeeld laat zien welke functie gilden kunnen vervullen bij de opvang van allochtonen in de gemeenschap en, omgekeerd, hoe belangrijk de inzet van allochtonen is, met hun dikwijls hoge scholingsgraad en belangstelling voor plaatselijke tradities, voor het voortbestaan van de gilden.

Impliciet ligt aan alle gedenkboeken de vraag ten grondslag, die door Karel Vermeeren wordt verwoord in zijn bijdrage in het boek van de Kring Het Kwartier van Oirschot: "Zijn de gilden veranderd in 50 jaar?". Hij stelt voor dat elk gilde zich zou moeten afvragen wat wel en niet veranderde in bijvoorbeeld de reglementen en gebruiken, de verschijningsvorm en het optreden van het gilde, of iets nieuws werd toegevoegd of een oud element werd geschrapt, of daarbij "het wezenlijke" niet werd aangetast en of de veranderingen van binnenuit of van buitenaf kwamen. Is het eerste het geval, dan kan dat het gevolg zijn van "wijzigingen in de maatschappelijke verhoudingen binnen de leefgemeenschap waaruit een gilde is voortgekomen". Invloed van buitenaf ondergingen de gilden in de vorm van "adviezen van overkoepelende contactorganen der gilden of van belangstellende niet-gildebroeders" (169). Men ontkomt niet aan de gedachte dat de waarde van de gedenkboeken nog verhoogd had kunnen worden, indien in een slothoofdstuk de verschillende plaatselijke gegevens aan de hand van deze vragen nog eens waren samengevat. Blijft de plaats die de schuttersgilden in de lokale gemeenschappen inneemt in de gedenkboeken nagenoeg onbelicht, de invloed van de Kringen en van de Federatie op de plaatselijke gilden komt in de inleidende hoofdstukken daarentegen wel aan de orde. Deze bestond en bestaat in belangrijke mate uit de voortdurende reglementering van de activiteiten van de gilden, niet alleen van het schieten, maar ook van het vendelzwaaien, trommelen en standaardrijden.

Interessant is het dat ook nieuwe gebruiken van bovenaf werden ingevoerd, zoals bijvoorbeeld door Jos Schroeders, die in de jaren zestig voorzitter was van de Kring Kempenland. Hij "is het geweest, die zich gedreven voelde vooral de geestelijke schatten – de gildetradities – aan de vergetelheid te ontrukken, te herwaarderen en weer in de gildeceremoniën in te passen. De gilden namen deze hergewaardeerde gebruiken gretig en vaak kritiekloos over, mede door de grote overredingskracht en het grote gezag waarmee Schroeders ze wist te presenteren. Zo bracht hij bijvoorbeeld tot 'herleving' de gebruiken: het 'openen van de vergadering met de christelijke groet', het afleggen van de gelofte van trouw met de hand op het vaandel bij intrede' en het 'driemaal om de boom gaan bij koningschieten'. Doordat ze echter sinds hun introductie goed aanspraken bij de gildebroeders, in de 'hang naar traditie', verkregen deze gebruiken allens de status van 'traditie'" (Kempenland, p. 25). Het zou goed zijn wanneer deze 'invention of tradition' bij de schuttersgilden, ook zo duidelijk zichtbaar in de kostumering en de invoering van oude benamingen als 'deken' voor bestuursfuncties, eens in kaart werd gebracht. Een afzonderlijk

onderzoek is misschien ook gewenst naar de ontwikkeling van de 'ideologie' achter het gildewezen, zoals die door rondtrekkende sprekers zoals Mgr.dr. P.C. De Brouwer en Jan van de Mortel tot uitdrukking is gebracht, en de doorwerking daarvan weer bij de plaatselijke gilden. Misschien zou een selectie van deze toespraken, voorzover bewaard gebleven, eens kunnen worden gebundeld en uitgegeven.

Naast betrekkelijk uitvoerige mededelingen over de geschiedenis van de gilden in de afgelopen vijftig jaar, bevatten de bijdragen van de afzonderlijke gilden ook een aantal wetenswaardigheden over het gilde uit vroeger eeuwen. Voor het schrijven van een geschiedenis van de gilden bieden deze gegevens, die voor de periode tot aan het midden van de negentiende eeuw zeer schaars zijn, weinig houvast. Misschien kan een vergelijkende studie, waarin gegevens over schuttersgilden uit een groot aantal plaatsen gecombineerd worden, daar wel uitzicht op bieden. Bijna alle gilden maken summier melding van de stukken die zij in bezit hebben. Een dergelijk vergelijkend onderzoek zou gemakkelijk worden, indien op een centrale plaats, bijvoorbeeld het Provinciaal Genootschap, fotocopies van de gildearchieven en foto's van koningsschilden en andere realia bijeengebracht zouden zijn. Een aanloop daartoe zou de publicatie kunnen zijn van een register van archivalia betreffende de schuttersgilden in particulier bezit.

Voor een buitenstaander is het opvallend dat twee aspecten van het gildeleven in de gedenkboeken nauwelijks aandacht krijgen. De schuttersgilden dienen zich aan als steunpilaren van het burgerlijk en kerkelijk gezag. De overheden bevestigden als het ware deze rolopvatting van de gilden door zich huldigheden van hun kant te laten welgevalen. Het is evenwel niet te ontkennen dat de gilden betrekkelijk kleine gezelschappen zijn van naar schatting gemiddeld een vijftigtal leden. Tussen dit geringe aantal en de grootse pretenties zou men een discrepantie kunnen zien. Graag zou men willen weten of dit binnen de gilden ook zo wordt ervaren en hoe daar over gedacht wordt. De leeftijd van de gildebroeders wordt hoogst zelden vermeld. Toch is het afgaande op de groepsfoto's onmiskenbaar dat een belangrijk deel, misschien wel het merendeel, van de leden van de schuttersgilden van middelbare leeftijd is. Een verklaring voor dit gegeven wordt in de gedenkboeken niet geboden. Slechts een enkele maal komt de terughoudendheid van de jongeren ten opzichte van de gilden ter sprake. Het gilde St. Sebastiaan uit Goirle zegde in 1970 het lidmaatschap op van de Kring Het Kwartier van Oirschot "omdat een groot aantal, vooral jonge nieuwe leden, het schieten met de handboog liever buiten gildeverband wilde beoefenen en een hekel had aan het dragen van een gildekostuum" (Oirschot, p. 25). In de jaren vijftig deed zich dezelfde ontwikkeling voor bij het gilde St. Barbara in Oisterwijk. Jonge leden traden toen uit het gilde omdat zij meer voor een "pure 'schietvereniging'" voelden (ibid., p. 118). Het zou interessant zijn, ook voor de gilden zelf, om te achterhalen hoe jongeren over de gilden denken en wat hun beweegredenen zijn om daar al dan niet lid van te worden. Alfons Ising wijst er op dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de schietverenigingen de gilden hadden overvleugeld. Graag zou men willen weten hoe beide typen verenigingen zich in de loop van de vorige en in deze eeuw tot elkaar hebben verhouden, en uit welke maatschappelijke kringen zij hun leden betrokken.

Ising zou men kunnen rekenen tot de eerder genoemde 'belangstellende niet-gildebroeders' die een zekere invloed op de schuttersgilden trachten uit te oefenen. De werkelijke beleving van de broederschapsgedachte staat bij hem hoog in het vaandel en daarnaast hecht hij aan een historisch verantwoorde uitvoering van de activiteiten van de gilden. Dit laatste brengt tevens met zich mee dat hij kritisch staat tegenover bepaalde binnen de gilden levende opvattingen over hun eigen geschiedenis. Zo is een van de voorrechten van de nieuwe schutterskoning dat hij over het op de grond liggend gildevaandel mag lopen. "Naar 'men' zegt stamt dit mooie gebruik uit de late middeleeuwen en zou dit ook later bij inhuldigheden

van vorsten zijn toegepast". Hij voegt daar echter aan toe: "Het oudste spoor dat we konden vinden dateert uit het jaar 1949 toen Koningin Juliana en Prins Bernhard voor de eerste keer als koningspaar 's-Hertogenbosch bezochten" (61).

Isings nieuwe boek bouwt voort op zijn eerdere publicatie over de Brabantse gilden (vgl. VB. 10, 2 p. 149 e.v.). Daaraan heeft hij ditmaal toegevoegd een beschrijving van de schutterijen in Belgisch en Nederlands Limburg. Hij heeft geen samenvattend overzicht willen bieden, maar "slechts een 'momentopname'" (5) van de verschillende bezigheden van de gilden in het begin van de jaren tachtig. Hij heeft daartoe gebruik gemaakt van literatuur, een schriftelijke enquête onder een aantal gilden en schutterijen en van waarnemingen ter plaatse. Van zijn bezoeken aan schuttersfeesten in o.a. Erp, Stevensweert en Noorbeek geeft hij een uitvoerig verslag. De verschillen tussen het uiterlijk van de Brabantse schuttersgilden en de Limburgse schutterijen treden vanzelfsprekend in dit boek op de voorgrond. Draagt men in Noord-Brabant in veel gevallen kostuums die Brabants 'Gouden Eeuw' tot leven moeten brengen, in Limburg is een deel van de schutterijen uitgemonteerd in militaire uniformen uit de negentiende of het begin van de twintigste eeuw. De auteur stelt vast dat deze uniformering niet kan worden teruggevoerd op het bestaan van een band tussen de hedendaagse schutterijen en de militaire instellingen met die naam uit de negentiende eeuw. Waarom is men daar dan wel toe overgegaan? "Was het om meer nadruk te leggen op het weerbaarheidselement uit het verleden? Was het om zich vooral te onderscheiden van de opkomende muziekgezelschappen? Het blijft heel kort gezegd voor ons, nog een niet te beantwoorden vraag" (152). Het verbaast niet dat het boek eindigt met enkele raadgevingen betreffende de aanschaf van historische kleding, het maken van een gildevaandel, geschreven door Jan Toorians, de aanschaf en het beheer van het gildezilver – aan deze paragraaf heeft de auteur het verslag toegevoegd van gesprekken met een zestal Nederlandse en Belgische zilversmeden, die gildezilver vervaardigen – en het bewaren van documenten. In het laatste geval wijst de auteur op de mogelijkheid en wenselijkheid deze in depôt te geven bij de streek- of gemeentearchieven. – J. Helsloot.

Bakker, Jopje. *Kinderliedjes in beeld. 200 jaar kinderliedboekjes in Nederland.* Den Haag 1985, Ned. Bibliotheek en Lektuur Centrum. 54 p., 27 ill., muz.; ISBN 90-6252-540-7.

Dit boekje verscheen naar aanleiding van de tentoonstelling 'De Zingende Kinderwereld', die in 1985 achtereenvolgens werd gehouden in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en in het Westfries Museum te Hoorn. Het geeft in kort bestek een overzicht van de geschiedenis van het geïllustreerde kinderliedboek, waarbij vooral twee ontwikkelingen met elkaar in verband worden gebracht: het (muziek)opvoedkundig denken van de laatste twee eeuwen en de modes in de illustratietechniek.

De schrijfster begint haar overzicht in de tweede helft van de achttiende eeuw. Dan is er in ons land voor het eerst sprake van een zelfstandig genre 'kinderlied' en dus ook van speciale muziekboekjes voor kinderen. Vooral de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ijvert al heel vroeg voor een eigen liedrepertoire voor de jeugd. De zedeloosheid van de straatliederen en de onwelluidende zangpraktijken in de kerken zijn haar een doorn in het oog. Het merendeel van de eerste kinderliedboekjes bevat dan ook op muziek gezette stichtelijke kindergedichtjes van schrijvers als Hieronymus van Alphen, Betje Wolff en Aagje Deken. Het uiterlijk van deze bundeltjes is nog grauw en zonder illustraties en weerspiegelt de opvatting dat kinderen kleine volwassenen zijn of althans behoren te zijn.

In de loop van de volgende eeuw wordt het pedagogisch belang van zangonderwijs in steeds breder kring erkend. In 1857 wordt zangles zelfs op de scholen verplicht gesteld. Ook ontstaan nu de eerste geïllustreerde kinderliedbundeltjes. Zowel tekst als prent zijn echter nog steeds van het brave en oppassende leerdicht-genre. Intussen leiden Romantiek en de

herbezinning op de nationale cultuur tot de 'ontdekking' van het eigen volkslied, terwijl ook de muziekpedagogische ideeën van Rousseau en Pestalozzi algemeen ingang vinden. Typerend worden dan ook de nieuw gecomponeerde kinderliedjes in de 'volksliedtoon' en de daaraan toegevoegde illustraties met een sprookjesachtige fantasie en een nationale beeldtaal. Bekende namen in de kinderliedwereld worden J.P. Heije, J.J. Viotta en J.J.A. Goeverneur.

In de tijd van de industrialisatie verschijnen er steeds fraaier uitgevoerde muziekprentenboeken. Vooral oriënteert men zich op de Engelse 'Arts and Craft'-beweging, een beweging die terug wil naar de oude pre-industriële ambachtelijke boekdrukkunst, 'toen de ambachtsman nog kunstenaar was en geen machinebediende'. Romantische klaviervertellingen, waarbij vertelling, muziek en illustratie één geheel vormen, raken in de mode. Karakteristiek voor hun uiterlijke vormgeving worden de decoratieve bloemenranken, bamboestokken en druiventrossen. De pianobegeleiding en de moeilijkheidsgraad van deze kunstkinderaliedjes maken dit liedgenre echter tot een elitaire aangelegenheid.

De eerste decennia van onze eeuw staan qua illustratiestijl in het teken van de Jugendstil, qua (muziek)onderwijsmethode in dat van de reformbeweging. Als reactie op de voorgaande plastische en zoetelijke Biedermeierstijl poogt men het kind nu te laten wennen aan sierlijke, op de natuur gebaseerde liedjes en illustraties. Kenmerkend voor deze periode zijn de composities van Catharina van Rennes en de illustraties van L.W.R. Wenkebach, Rie Cramer en C. Jetses.

De tijd tussen de beide wereldoorlogen is wat het kinderlied betreft vooral de tijd van de jeugd(muziek)beweging. Samenzang en volkslied, kamp- en trekkersliedjes verdringen het elitaire kunstkinderalied. Karakteristiek voor deze tijd zijn de liedbundels van de AJC met zijn voorkeur voor de houtsnede als ongeraffineerde techniek 'eigen aan het gewone volk'. Maar inmiddels is ook het tijdperk van de massaconsumptie aanbroken. De jeugd laat zich daar steeds minder tegen afschermen en de opvoedkundigen worden genoodzaakt hun inzichten aan te passen aan het moderne mensbeeld. Effectiviteit en communicatie worden de nieuwe (muziek)pedagogische doelstellingen, en ook de moderne geometrische en zakelijke vormtaal van reclame en fotografie vindt zijn weg naar het kinder(lied)boek. Belangrijke namen in deze periode zijn: P. Marée, J. Pollmann en P. Tiggers.

Na de oorlog verdwijnt het geforceerd-pedagogisch denken over de muzikale opvoeding. Thema's als improvisatie, eigen creativiteit, individuele ontplooiing en totale gevoelsbeleving komen op de voorgrond te staan. Het kinderlied ziet men niet meer los van het zingen in het algemeen, en het zingen niet meer van het bewegen erbij. Vooral W. Gehrels vervult hierin de rol van 'opinion-leader'. Wat het liedrepertoire betreft, spelen de kinderprogramma's van de radio en later de televisie een doorslaggevende rol. Beter nog dan alle vroegere (volksverheffende) pogingen blijken deze massamedia in staat alle lagen van de bevolking met het kinderlied vertrouwd te maken. Namen als Herman Broekhuizen, Mies Bouhuys en Annie M.G. Schmidt krijgen een nationale bekendheid. Ook in de kinderboekillustraties weerspiegelt zich de naoorlogse tijd. Aan de ene kant is duidelijk de invloed te merken van de nieuwe (Amerikaanse) beeldtechnieken van reclame, cartoon, comicstrip en tekenfilm (Walt Disney). Aan de andere kant wijst modern pedagogisch onderzoek uit, dat kinderen heel anders op illustraties reageren dan volwassenen altijd dachten. Dit leidt tot een versobering van de illustratiestijl: met bijvoorbeeld krijt en collagetechniek probeert men de kinderlijke beeldtaal te benaderen (Fiep Westendorp). In onze huidige tijd heeft men deze versoberende tendens al weer ver achter zich gelaten. De tegenwoordige muziekboekproductie kenmerkt zich door de vele internationale coproducties en dus door een bonte verscheidenheid aan illustratiestijlen.

Al met al een nuttig uitstapje naar een gebied dat tot dusver weinig aandacht heeft gekregen, nuttig niet alleen voor kunsthistorici en (muziek)pedagogen maar ook voor volks-

(lied)kundigen. Blijkbaar is er in een liedboekje naast de woordtaal en muziktaal nog een derde taal aanwezig die iets te zeggen heeft over de smaak, de modes en de andere tijdsomstandigheden rond het ontstaan van het boekje: de taal van het beeld. – R.F.

Becker, Dörte. *Bäuerliche und bürgerliche Möbel aus dem Westmünsterland.* Münster 1984, F. Coppenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 38). VIII, 239 p., 54 foto's buitentekst, talrijke tab. en ill., 10 krt.; DM 24,80; ISBN 3-88547-287-2.

Westfalen bestaat uit een aantal landschappen die niet alleen in geografisch, maar ook in historisch en cultureel opzicht nogal van elkaar verschillen. Eén daarvan is West-Münsterland. Dörte Becker gaat in deze studie na of en in hoeverre West-Münsterland sinds de zestiende eeuw een karakteristieke meubelcultuur heeft ontwikkeld en waarvandaan het culturele impulsen heeft ontvangen. Zij heeft hiervoor de gegevens over 786 meubelen uit de periode midden zestiende eeuw tot ca. 1900 verzameld. 25% van deze meubelen was gedateerd, de overige 75% heeft ze zoveel mogelijk met behulp van archivalisch onderzoek en vergelijking van stijlen en decoraties geprobeerd te dateren. Daarnaast heeft ze 220 boedelbeschrijvingen, 151 van boeren en 69 van burgers, uit de zeventiende tot de twintigste eeuw bijeengebracht. Zij heeft eerst de meubelen op vorm-, constructie- en decoratiekenmerken onderzocht en is daarna nagegaan hoe de verspreiding en de opkomst van nieuwe typen in de tijd en in de geografische en sociale ruimte is verlopen en welke buurlanden en sociale groepen daarbij als voorbeeld hebben gediend.

Eén van de resultaten van dit onderzoek is dat de meubelcultuur van West-Münsterland in deze periode sterk aansluit bij Oost- en Zuid-Nederland. Binnen West-Münsterland is een regionale tweedeling te onderscheiden, die zowel is af te lezen is aan verschillen in typen meubelen als aan verschillen in vorm en decoratie. De voorbeelden voor het noordelijk gedeelte komen vooral uit Oost-Nederland, waar contacten onderhouden worden met de katholieke bevolking. Het zuiden wordt in cultureel opzicht sterk beïnvloed door de zuidelijke Nederlanden en het Nederrijngebied. Voorts komen uit haar analyse van de boedelbeschrijvingen dezelfde innovatiefasen naar voren komen als uit het onderzoek van het verzamelde meubelbestand. Deze fasen blijken overeen te komen met de algemene innovatiefasen voor de materiële cultuur van Noordwest-Duitsland, die door G. Wiegmann zijn vastgesteld, nl. de perioden ca. 1620, ca. 1680-1720/30 en ca. 1770/80-1820/30, perioden die gepaard gaan met een economische opbloei van de landbouw. Zij worden in West-Münsterland, waar de landbouw het belangrijkste middel van bestaan is, alle drie gekenmerkt door de opkomst of ruimere verspreiding van nieuwe typen kisten en kasten. Tijdens de derde fase zet de verburgerlijking van het platteland door bij alle groepen met vele nieuwe soorten kasten (zoals de secretaire, de hoekkast, porseleinkast en de klokkast). De grote behoefte aan representatie-meubelen in deze periode hangt behalve met de hoogconjunctuur ook samen met de veranderingen in het wonen (scheiding van slapen, wonen en werken), en met de verbeterde positie van de boeren sinds de afschaffing van de lijfeigenschap. Tijdens de vernieuwingsfasen blijken de meubelen wat betreft vorm en decoratie sterk aan te sluiten bij de burgerlijk-stedelijke voorbeelden, terwijl in de tussenliggende fasen langer vastgehouden wordt aan bestaande meubelen, waarbij echter wel typisch regionale vormen en stijlen ontwikkeld worden. Vergeleken met het in cultureel opzicht meer gesloten Midden-Münsterland tenslotte, heeft West-Münsterland vooral door de contacten met Oost- en Zuid-Nederland een grotere meubelvariëteit; de meubelen zijn echter van een mindere kwaliteit dan die in het buurland. – E.D.

Behrmann, Inge. *Volkstümlicher Schmuck*. Hamburg 1985, Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg. (Kataloge des museums für Kunst und Gewerbe Hamburg, 7). 312 p.; talr. ill.; DM 40,-.

Deze catalogus bevat een overzicht van de gehele sieraadcollectie, met foto's van alle afzonderlijke sieraden, van het Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg. De diverse sieraden zijn per regio geordend. In een korte inleiding wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de klederdracht en het sieraad in Noord-Duitsland van de middeleeuwen tot het begin van de twintigste eeuw. Nieuwe standpunten worden niet ingenomen, het blijft bij een samenvatting van de belangrijkste literatuur. In de inleiding komen daarnaast ook nog de vervaardiging, de typologie en de functie van sieraden ter sprake. – H.v.K.

Berkel, K. van. *Renaissance der cultuurwetenschap*. Leiden 1986, Uitgeverij Martinus Nijhoff / Vereniging voor Onderwijs, Kunst en Wetenschap. (MN/OKW-reeks). VI, 138 p., enkele ill.; ISBN 90-6890-032-3.

Op verzoek van de Vereniging voor Onderwijs, Kunst en Wetenschap geeft de auteur, wetenschapshistoricus en verbonden aan de afdeling Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit, in dit boekje aan een niet nader aangeduid publiek antwoord op de vraag wat hij onder cultuurwetenschap verstaat. Hij doet dat vanuit vier gezichtspunten: de aard van deze wetenschap, haar onderwerp, haar methode en het kenmerkende van de zich als cultuurwetenschappelijk aandienende publicaties. Het eigen karakter van de cultuurwetenschappen komt goed tot uitdrukking wanneer deze afgezet worden tegen de natuurwetenschappen. Streven deze laatste naar wetten, naar herhaalbaarheid en generaliseerbaarheid, de cultuurwetenschappen benadrukken het eenmalige, het bijzondere, het specifieke (al heeft men daar behalve voor het veranderlijke ook wel oog voor de continuïteit, en dus voor enige mate van boven het unieke uitstijgende kennis). In de tweede plaats behandelt de auteur het begrip cultuur. Dat kan men in beperkte of in ruime zin opvatten. In het eerste geval verstaat men er het geestelijk bezit onder van de eigen groep, beschouwd als superieur aan dat van andere groepen, in het tweede heeft men het, zonder waardeoordeel, in algemene zin over "de vormgeving van het bestaan" (39), zoals Van Berkel dit begrip omschrijft. Een wezenlijk kenmerk van cultuur is dat deze, in tegenstelling tot de zinledige natuur, bestaat uit verschijnselen die een betekenis hebben. Het gaat in de cultuurwetenschap dan ook in belangrijke mate om het achterhalen van deze betekenissen; deze methode heeft men aangeduid met termen als 'Verstehen' en hermeneutiek. De auteur meent evenwel dat een dergelijke methode toch niet als karakteristiek voor de cultuurwetenschap kan gelden. Hij wijst er in dit verband op dat de visie van de onderzoeker niet altijd overeen hoeft te komen met die van de participanten. Belangrijker voor de cultuurwetenschap vindt Van Berkel "de historische invalshoek" en wel "de cultuurgeschiedenis in het bijzonder" (75), d.w.z. de bestudering van afzonderlijke verschijnselen "met het oog op het grotere verband", of het onderzoek van dat grotere geheel zelf, nl. "van zo iets algemeen als de 'levensstijl' van een samenleving" (78). De geschiedenis is voor deze taak bij uitstek toegerust, want zij is "het bindende element tussen alle cultuurwetenschappen" (75). Het streven naar eenheid – niet voor niets wordt op de kaft door een speelgoedfiguurtje het imperialisme verbeeld – krijgt ook gestalte in de fase van het schrijven van een cultuurwetenschappelijke studie. Van Berkel leunt hier voor een deel op de ideeën van de geschiedfilosoof F.R. Ankersmit. Deze meent dat een geslaagde studie een zgn. 'narratieve substantie' zal bevatten, d.w.z. "een middel om de beschrijving van het verleden zo te ordenen dat er een samenhang ontstaat" (107). De onderzoeker moet "algemene termen" hanteren "die in kort bestek zijn visie

aanduiden. Voorbeelden van zulke 'narratieve' termen zijn: de 'Verlichting', 'de Barok', 'de eeuw van Lodewijk XIV', de 'Renaissance', 'Herfstij der Middeleeuwen', enzovoort" (106). Wanneer men niet alleen tijdens de compositie van een studie, zoals Ankersmit voorstaat, maar ook in de onderzoeksfase zich steeds bewust blijft van de, binnen een groter geheel bestaande, samenhang die er tussen een bepaald cultureel verschijnsel en andere daarop betrekking hebbende verschijnselen bestaat, beoefent men volgens Van Berkel op juiste wijze de cultuurwetenschap.

Wat dit laatste betreft zal een lezer met volkskundige belangstelling met Van Berkel kunnen instemmen. Ook in volkskundige studies wordt een verschijnsel doorgaans niet geïsoleerd onderzocht, maar tegen de achtergrond van relevante aspecten van de bredere cultuur. Toch springt meer dan deze overeenkomst het verschil in het oog tussen de door Van Berkel voorgestane benadering en die gevolgd in de moderne volkskunde. De gerichtheid op zo iets als "de samenhang in een bepaalde cultuur" (78) staat haaks op de aandacht van volkskundigen juist voor de verschillen (regionaal of sociaal) binnen een cultuur. De poging een karakteristiek van een cultuur of historische periode te geven kan uitlopen op het geven van een statisch beeld, waarbij men de invloed van culturele processen, die in het brandpunt van het volkskundig onderzoek staat, uit het oog verliest. De accenten die volkskundigen leggen komen voort uit hun zorg om een vertekend beeld van de historische werkelijkheid te vermijden. Maar met evenveel recht zal Van Berkel kunnen beweren dat hij zich met zijn oriëntatie op een soortgelijk standpunt stelt. In dit opzicht is het jammer dat Van Berkel, om zijn betoog te ondersteunen, steeds teruggrijpt op het werk van 'klassieke' auteurs zoals Heinrich Rickert en Johan Huizinga en geen, desnoods kritische, beschouwing heeft willen wijden aan meer recent verricht cultuurhistorisch onderzoek. Beter dan over deze verschillen in abstracto te spreken is het om concrete studies af te wachten, geschreven volgens dit opnieuw naar voren gehaalde cultuurwetenschappelijke gezichtspunt, en te bezien hoe deze zich verhouden tot dat van de volkskunde. – J. Helsloot.

Bewogen en bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur.

Liber amicorum aangeboden aan Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, 1961-1986, verzorgd door Willem Frijhoff en Minke Hiemstra. Tilburg 1986, H. Gianotten. XXIII, 441 p., 1 portret; f 42,50 (+ f 5,50 porto); ISBN 90-6663-009-4.

Het zilveren ambtsjubileum van *Van den Eerenbeemt* was voor zijn promoti, (oud-)medewerkers, collegae en vrienden aanleiding om hem te eren met een schets van zijn wetenschappelijke activiteiten door *B.H. Slicher van Bath* (p. IX-XX) en een bibliografie door *Minke E. Hiemstra* (410-426), en met 22 opstellen waarin, aansluitend bij de huidige belangstelling van de jubilaris, vooral de wisselwerking tussen sociaal-economische en sociaal-culturele factoren aandacht had moeten krijgen. Het is tekenend voor de moeite die sociaal-economisch geschoolde historici nog altijd met een dergelijke vraagstelling hebben, dat slechts een kleine minderheid zich enigszins aan dit uitgangspunt houdt en dan nog bij voorkeur voor een theoretische of wetenschapstheoretische beschouwing. De overigen bepalen zich tot de hen meer vertrouwde onderwerpen, hetzij uit de sociaal-economische geschiedenis, hetzij uit de kerk- of cultuurgeschiedenis met niet meer dan (soms) een vluchtige, zeer algemene verwijzing naar de sociaal-economische context. Een voorbeeld van zo'n theoretische benadering, waarin onder cultuur niet veel meer dan 'product' wordt verstaan, is het (overigens lezenswaardige) artikel van *H. Baudet* (Over smaakveranderingen, 43-60). Baudet corrigeert daarin de eenzijdige theorie van Schumpeter over de doorslaggevende rol van de producent bij innovaties door met een aantal voorbeelden (de introductie c.q. het mislukken

van de introductie van margarine, het wecken, de ballpoint, de elektrische fiets, de voorwiel-tractie, Dentabs, en TVP) te wijzen op de minstens zo belangrijke rol van de consument.

Tegenover een dergelijke vraag-en-aanbod problematiek, die duidelijk wortelt in de economische geschiedenis, al heeft ze dan een menselijk gezicht gekregen, staat de wetenschapstheoretische benadering van de mentaliteitsgeschiedenis door *M.C.M. van Elteren* (Schets van een historiserende socio-psychologie, enz., 19-42), die geen enkel verband legt met de economische en slechts een zeer ver verwijderd verband heeft met de sociale geschiedenis. Maar ook zij die de verhouding tussen sociaal-economische en sociaal-culturele factoren wel als uitgangspunt nemen, hebben er duidelijk moeite mee om ook nog de wisselwerking tussen beide in hun beschouwingen te betrekken. Zo mondt het veelbelovende begin van het artikel van *F.A.M. Messing* (over de ingrijpende sociaal-culturele gevolgen van de overgang van een agrarische naar een verstedelijkte samenleving) uit in een inventarisatie van de reacties van een aantal kunstenaars op de stad (overigens in overeenstemming met de meegegeven titel: De stad in de Nederlandse literatuur van het laatste kwart der negentiende eeuw, 61-79), waarmee hij aan 'cultuur' wel een erg beperkte inhoud geeft, terwijl de analyse van de Leuvense studentenrevolte in de jaren zestig van *L. Vos* (De nieuwe studentenbeweging, welvaart en mentaliteit in de jaren zestig, 393-409) de invloed van de economische factoren afdoet met een verwijzing naar de welvaart in die tijd, een verband dat zo voor de hand ligt dat het nauwelijks genoemd had hoeven worden.

Het artikel van *Willem Frijhoff* (Ondernemerschap en cultuurpatroon: Van der Veen's Elixer probatum. Van wondermiddel tot maagbitter, 249-277, 1 tab., 1 krt.) is de tegenhanger van dat van Messing. Terwijl Messing zijn aandacht richt op de reactie van de individuele cultuurdrager op de veranderingen in het sociaal-economische klimaat, houdt Frijhoff zich bezig met de wijze waarop de individuele ondernemer zich aanpast aan de veranderingen in het sociaal-culturele klimaat. Zijn artikel is vooral boeiend door wat het suggereert (de veranderingen in het geestelijke klimaat omstreeks 1800, waardoor de verkoop van wondermiddelen buiten de maatschappelijke orde raakt) en door de vragen die het stelt (de opmerkelijke concentratie van het gebruik van het elixer in de kustprovincies). Door deze aandacht voor het cultuurverschijnsel als indicator voor culturele veranderingen en regionale verschillen komt zijn artikel, met dat van Van Uytven, het dichtst bij de geschiedschrijving die de lezer van ons tijdschrift (naar ik hoop) vertrouwd is. Daarbij beantwoordt het artikel van *R. van Uytven* (De korte rokken van de jaren dertig: mode en conjunctuur in de veertiende eeuw, 219-231, 5 graf.) nog het meest aan de vraagstelling die aan deze bundel ten grondslag ligt. De wijze waarop hij de crisis in de Vlaamse lakenindustrie in verband brengt met veranderingen in de mode munt uit door helderheid en eenvoud, niet in het minst omdat hij genoeg neemt met het aanwijzen van een causaal verband en het veel gecompliceerder probleem van de wisselwerking tussen economie en cultuur buiten beschouwing laat. Dat laatste geeft de beperking van zijn artikel aan, een beperking die mutatis mutandis typerend is voor de gehele bundel. — J.J.V.

Bozon, Michel. *Vie quotidienne et rapports sociaux dans une petite ville de province. La mise en scène des différences.* Lyon 1984, Presses Universitaires de Lyon. 300 p., 32 tab., 3 krt., 1 graf., enkele ill.; Ffr. 110,-; ISBN 2-7297-0205-5.

Hoe gaat men in een kleine stad buiten de sfeer van het werk met elkaar om? En welke patronen zijn daarin te onderkennen? Deze vragen liggen ten grondslag aan het onderzoek dat de auteur in de jaren 1975-1980 heeft uitgevoerd in Villefranche-sur-Saône, een niet ver Lyon gelegen industriestad van ongeveer 30.000 inwoners. In totaal verbleef hij er een half jaar, verdeeld over korte bezoeken. Hij keek op straat om zich heen en bezocht openbare gelegenheden als cafés, de schouwburg en het stadion, hij was aanwezig op feesten en vergade-

ringen, hij hield een schriftelijke enquête onder ongeveer 300 gezinnen, interviewde een vijftigtal mensen, nam archivalia door en las de lokale kranten. Hij richtte zich op verschijnselen als het familie- en cafébezoek, het televisiekijken, het verenigingsleven en de viering van enkele huiselijke en openbare feesten. Het onderzoek spitste zich toe op de vraag of en hoe verschillende maatschappelijke lagen zich in hun gedrag op deze terreinen van elkaar onderscheiden.

Uitgaande van een grove indeling van de plaatselijke samenleving in drie lagen stelt de auteur vast dat tussen de levensstijl van de arbeiders en die van de sociale bovenlaag een opvallende tegenstelling bestaat, terwijl het gedrag van de middengroepen doorgaans nu eens overeenkomsten vertoont met de ene, dan weer met de andere groepering. Dit geeft de auteur aanleiding om, zonder nadruk en zeker niet vanuit een vooropgezette visie, te spreken van twee modellen of typen van 'sociabiliteit', en zelfs van twee culturen: een 'volkse' en een 'burgerlijke'. Arbeiders gaan bijvoorbeeld dikwijls op bezoek bij hun (meestal niet ver weg wonende) familie, de hoger geplaatsten doen dat minder vaak. De eerstgenoemden komen meestal onaangekondigd, de laatstgenoemden bij voorkeur na een afspraak. Vrouwen uit de hogere en de middengroepen gaan 's middags bij elkaar op theevisite; een dergelijk min of meer formeel gebruik is in arbeiderskringen onbekend, daar drinken vrouwen koffie of thee wanneer het uitkomt en met wie toevallig in de buurt is. Terwijl de middengroepen kerstmis en nieuwjaar graag elders, bij familie of kennissen, doorbrengen, blijven de arbeiders liever thuis. Interessant is dat het gedrag van de bovenlaag op dit punt afwijkt en kenmerken vertoont van beide vormen van gezelligheid. Bij arbeiders staat de televisie thuis de hele tijd aan, maar er wordt alleen naar gekeken wanneer de aandacht getrokken wordt; in andere kringen kijkt men naar een tevoren uitgezocht programma. Beter gesitueerden treft men zelden aan in de cafés; omgekeerd ziet men een arbeider niet vaak in de schouwburg. De deelname aan het muzikleven vormt een vrij getrouwe afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen: arbeiders spelen vooral in de fanfare, de middengroepen in de harmonie en de bovenlaag in het symfonieorkest. Beide laatste gezelschappen vinden elkaar in hun misprijzen van de fanfare. Op de muziekschool kiezen kinderen van arbeiders het liefst de trompet of het slagwerk als instrument, die van de middenklasse de piano en die van de bovenlaag de viool. Kijkt men naar de sportbeoefening dan geven de welgestelden en de middengroepen de voorkeur aan sporten die men alleen of met enkelen kan beoefenen, zoals schieten of tennissen, terwijl de lager geplaatsten liever in groepsverband spelen. In het verenigingsleven houden de lager geplaatsten van een ongedwongen stijl van vergaderen, terwijl de meer elitaire verenigingen graag vasthouden aan formele procedures. Dit patroon is ook zichtbaar in de wijze waarop in verschillende kringen feesten worden gevierd. De 'volkse stijl' wordt gekenmerkt door royaal eten en drinken, de gezelligheid van mensen die elkaar goed kennen en het ongeremd uiten van gevoelens. In andere lagen hecht men meer waarde aan beleefde conversatie en goede omgangsvormen. Treedt tijdens een feest een artiest op, dan doet men in de eerste variant actief met hem mee, terwijl in de tweede alleen passief wordt toegekeken. Twee eerder verschenen artikelen van de auteur kunnen het hierboven geschetste, en in het boek met toepasselijke citaten verlevendigde, beeld nog aanvullen (vgl. V.B. 7,1 p. 99 en 11,2 p. 210).

Veel verder dan een uitvoerige beschrijving van de ten tijde van het onderzoek gevonden verschillen in de gedragingen in de onderscheiden sociale groeperingen gaat de auteur niet. Hij schrijft deze verschillen toe aan de, tot een norm uitgegroeide, behoefte van mensen zich van anderen te onderscheiden. "Leur volonté de se distinguer musicalement est l' expression détournée d'un désir de se différencier socialement" (234) is een voor zijn benadering kenmerkende uitspraak. Daarmee zal men graag willen instemmen. Het eindpunt van het onderzoek kan een dergelijke verklaring echter niet zijn. Dat wordt pas bereikt wanneer men aangeeft

welke omstandigheden op deze zucht tot onderscheid van invloed zijn. Een historiserende aanpak kan daarbij goede diensten bewijzen. Daar heeft de auteur niet voor gekozen en dat heeft de waarde van zijn studie beperkt. Het is te hopen dat hij in een volgende publicatie zijn onderzoek in bovengenoemde zin verder voert. Want daarvoor heeft hij met dit boek een uitstekende uitgangspositie. – J. Helsloot.

Braun, Hartmut. *Einführung in die musikalische Volkskunde.* Darmstadt 1985, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 161 p.; DM 29,-; ISBN 3-534-08052-1.

Deze inleiding in de muzikale volkskunde is eigenlijk één grote, wat methodologen graag noemen, 'operationele definitie', een definitie op grond van praktische voorbeelden. Wat muzikale volkskunde is wordt uitgelegd aan de hand van voorbeelden, en al die voorbeelden bij elkaar is dan muzikale volkskunde. In deze inleiding zal men dan ook vergeefs zoeken naar de methoden en de bronnen waarvan de muzikale volkskunde zich bedient, naar de specifieke gezichtshoeken waarmee de (muzikale) werkelijkheid in dit vak bekeken wordt, naar de vraag wat men eigenlijk met de verzamelde kennis precies voorheeft e.d. Wèl geeft dit boek een handzaam overzicht (in historisch perspectief) van de stand van zaken.

Allereerst komt het onderwerp 'volkslied' aan bod, en we maken kennis met de 'uitvinder' ervan: J.G. Herder. Hij is een van de eersten die (vanaf ca. 1770) liederen gaat verzamelen welke geacht worden spontaan uit het volk te zijn voortgekomen. Hij spoort anderen aan hetzelfde te doen, en in het klimaat van de Romantiek vinden zijn oproepen in brede kring gehoor. Vele (ideologisch gekleurde) verzamelingen worden nu aangelegd. Maar de eerste aanzetten tot het wetenschappelijk verantwoord uitgeven van deze liedcollecties (incl. bronverwijzingen en beknopte commentaren) dateren pas van het eind van de vorige eeuw. Duitsland, Denemarken en Engeland lopen hierin voorop. Institutionaliseren en internationaliseren van het onderzoek kunnen dan niet langer uitblijven. Nationale volksliedarchieven worden opgericht, internationale conferenties georganiseerd en studiegroepen ingesteld, met als belangrijkste resultaat: internationaal gestandaardiseerde ordeningsprincipes, waardoor de verandering en verspreiding van volksliederen voortaan ook tot over de grenzen gevolgd kunnen worden.

Het tweede onderwerp dat Braun in kort bestek behandelt, is de instrumentale volksmuziek. Dit fenomeen werd als studieobject lange tijd ondergewaardeerd: instrumentale volksmuziek was slechts begeleiding van volkslied en volksdans. In werkelijkheid is er echter genoeg instrumentale volksmuziek geweest die geheel op zichzelf stond. Bovendien hebben instrumentaal spel, zang en volksdans elkaar door de eeuwen heen altijd wederzijds ondersteund en beïnvloed. Beoordelingen verzelfstandigde de ene partij zich dan ten koste van de andere twee. Het is dus moeilijk te zeggen, concludeert Braun, of instrumentale muziek nu zang en dans begeleidde of dat de verhoudingen precies andersom lagen.

Als derde onderwerp komt de volksdans aan bod. Bij het definiëren ervan is het moeilijk onderscheid te maken tussen georganiseerde dansen en spontaan gegroeide. Al uit de vijftiende eeuw dateren namelijk traktaten van dansleraren, waarin sprake is van vaste richtlijnen bij het dansen. Aparte standsggebonden dansculturen ontstaan al een eeuw eerder, vooral als gevolg van het toenemende verschil in kleding tussen de verschillende sociale geleidingen, meent Braun. De kleding van de beter gesitueerden liet slechts langzame dansschreden toe en bescheiden sprongen. De dansbewegingen bij het gewone volk bleven daarentegen altijd gevarieerd en levendig, een levendigheid overigens die niet zelden de grenzen van het welvoeglijke overschreed en de overheden tot ingrijpen noopte. Braun maakt dan onderscheid tussen gezelschapsdans en volksdans en daarbinnen tussen groepsdans en paardans. De veelvoud aan vormen en variaties binnen deze vier categorieën is enorm groot, concludeert hij. Een samenhangend overzicht ligt nog ver in het verschiet.

Vervolgens is de studie van het volksmuziekinstrument aan de beurt. Pas in de laatste decennia groeit de interesse voor dit onderwerp. Het besef begint door te dringen dat in tegenstelling tot het volkslied (dat alleen aan geestelijke slijtage onderhevig is) de authentieke instrumenten ook met fysieke teloorgang bedreigd worden. Naast het verzamelen en conserveren van de instrumenten zelf krijgt nu ook het bijeenbrengen en ontsluiten van het primaire bronnenmateriaal alle aandacht. Analoog aan de internationale studiegroepen op het gebied van volkslied en -dans zijn ook op dit gebied samenwerkingsverbanden ontstaan. Hieruit kwamen sinds de jaren zestig weer handboeken en internationale publicatiereeksen voort.

Als volgende onderwerp neemt Braun een reeks van muziekculturele verschijnselen onder de loep die met elkaar gemeen hebben dat er geen lange continue traditie aan voorafgaat. Het gaat om fenomenen die vanuit andere tradities afkomstig zijn of uit al verklonken overlevering weer opnieuw tot leven zijn gewekt. Hieronder vallen de vele zestiende-eeuwse geestelijke liedteksten op wereldlijke melodieën die met de opkomst van de boekdrukkunst een belangrijk strijdmiddel werden in de reformatorische en contrareformatorische propaganda. Een ander onderwerp dat Braun hier behandelt is het populaire lied, dat begint met het uit de Romantiek stammende 'Kunstlied im Volksmund' en via de negentiende-eeuwse opera- en theaterliederen (verspreid via salonorkesten en militaire blaasorkesten) tenslotte uitmondt in de 'schlager' en de tegenwoordige popmuziek. De vermenging van oud met de bekoring van het nieuwe vond bij het modehongerige grotestadspubliek een vruchtbare voedingsbodem. De film en radio, de nieuwe Afro-Amerikaanse muziek, de overzeese dansrages, de opkomende jongerencultuur die juist die muziek koesterde welke door de burgerlijke maatschappij werd afgekeurd, dit alles heeft de populaire muziek tenslotte tot het allesoverheersende muziekgenre gemaakt van de tegenwoordige tijd, aldus Braun.

De twee laatste hoofdstukken tenslotte behandelen het volkslied resp. als identificatiemiddel en als ideologisch instrument. Met het eerste wordt de functie bedoeld die het volkslied ging vervullen in instituties als scholen en verenigingen bij het bevorderen van de saamhorigheid naar binnen en het benadrukken van de eigen identiteit naar buiten toe. Als exponent ervan zijn er talloze verenigingsliedboeken ontstaan vanuit studenten-, sport-, beroeps- en zangverenigingen, vanuit de zgn. 'Heimatvereine' en vanuit de latere folkloristische en commerciële verenigingen. Veel liederen beleefden hierdoor een 'zweites Dasein'. Met de tweede functie, het volkslied als ideologisch instrument, verwijst de schrijver vooral naar de jeugdbeweging, te beginnen met de Wandervogel die als uitdrukking van een nieuwe levensstijl een eigen volksliedzangcultuur ontwikkelde. Uit de talloze jeugdorganisaties die sindsdien ontstonden, komen de zgn. 'Liedermacher' voort, variërend van protestzanger tot moderne troubadour met lyrisch repertoire.

Samenvattend kan men dus zeggen dat dit boekwerkje een praktische eerste kennismaking met het begrip 'muzikale volkskunde' is. Een uitgebreide literatuuropgave wijst de weg naar verdere verdieping van deze kennismaking. — R.F.

Brockpähler, Renate. *Bauerngärten in Westfalen*. Münster 1985, F. Copenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 45). 184 p., 87 ill.; DM 39,80; ISBN 3-88547-348-8.

Zoals in deze serie 'Beiträge zur Volkskultur' vaker het geval is geweest is dit boek hoofdzakelijk een bundeling van verslagen die als antwoorden op vragenlijsten zijn verzameld. Die vragenlijsten zijn in 1982 en 1983 verspreid door de Volkskundliche Kommission des Landschaftsverbands Westfalen-Lippe en betroffen de boerentuin. De volgende aspecten worden behandeld: de tuinaanleg, de wijze van afperken, de vruchtwisseling, de diverse werkzaamheden alsmede het gereedschap, de arbeidsverdeling en de verwerking en de bestemming

van de produkten. De correspondenten vergelijken de tuinen uit hun jeugd met hun huidige tuin. Ter verduidelijking hebben zij dikwijls gedetailleerde plattegronden toegevoegd die in het boek zijn opgenomen. Opgemerkt moet worden dat de meeste schrijvers zich van de vorm van de vragenlijst hebben kunnen losmaken en door eigen compositie en stijl aan hun verslag een persoonlijk karakter hebben gegeven. Hierdoor is het boek zowel informatief als zeer leesbaar. In een apart hoofdstuk vat de redakteur de informatie over de boerentuin per thema nog eens samen. In enkele gevallen geeft ze ook een historische achtergrond aan, o.a. door handleidingen met betrekking tot de verzorging van de tuin te noemen. Vooral in de negentiende eeuw lijken vele en goedkope uitgaven te zijn verschenen. Tot meer dan een vluchtige indruk kunnen deze incidenteel genoemde feiten niet bijdragen. Verder besteedt de redakteur aandacht aan de recente ontwikkeling van de boerentuin. Deze wordt nu in de vorm waarin hij tot de Tweede Wereldoorlog bestaan heeft, ernstig bedreigd. De oorzaak hiervan is de inkrumping van de omvang van de boerenhuishoudens ten gevolge van de landbouwmechanisatie. Van de zorg die van overheidswege tegenwoordig uitgaat naar historische tuinen en parkcomplexen zijn de boerentuinen vooralsnog buitengesloten. Voorlopig hebben alleen de openluchtmusea de taak op zich genomen om dit erfgoed te beheren. – Jeroen van Staveren.

Brückner, Wolfgang, Gottfried Korff, Martin Scharfe. *Volksfrömmigkeitsforschung*. Würzburg/München 1986, Bayerische Blätter für Volkskunde/Bayerisches Nationalmuseum (Ethnologia Bavarica. Studienhefte zur allgemeinen und regionalen Volkskunde 13). 91 p.; DM 10,-; ISSN 0721-0671.

Onder volksvroomheid of volksgeloof verstaan de schrijvers van dit boekje alle vormen van godsvrucht die zich bewegen buiten de kaders van de heersende geloofspraktijk. Vooral aan de ontwikkeling van de wetenschappelijke belangstelling voor dit onderwerp willen ze hier aandacht besteden. Hun drie bijdragen weerspiegelen in de eerste plaats ieders persoonlijke visie op het onderwerp en sluiten niet nadrukkelijk op elkaar aan. Dat levert niet alleen een overzicht in de breedte op maar ook een blik in de diepte, beloven de schrijvers.

Brückner (p. 5-38) opent de rij en legt uit dat veel volkskundigen en andere cultuurwetenschappers van oudsher weinig enthousiasme aan de dag plegen te leggen voor alles wat riek naar kerk en geestelijkheid. Men is altijd bang geweest om bij al te openlijke belangstelling zelf ook voor 'vroom' aangezien te worden. Toch bestaat er al heel lang aandacht voor dit onderwerp, zij het bij steeds wisselende groepen. Aanvankelijk sprak men uitsluitend over 'bijgeloof', een begrip dat met zijn negatieve lutherse connotatie zowel verwees naar de katholieke als naar de heidense geloofspraktijk. Met de Romantiek krijgt het begrip, althans de heidense (mythologische) kanten ervan, echter een geheel nieuwe positieve lading. De aandacht gaat dan vooral uit naar de (vermeende) relictten van dit oergeloof in volksliederen, sprookjes en sagen. Voor andere genres, zoals legendes, mirakels, exempels, memorabilia en andere vingerwijzingen van God die eeuwenlang vanaf de preekstoelen in het kerkvolk werden 'hineingepredigt', had men aanzienlijk minder belangstelling. Ook van officiële protestantse zijde groeit nu interesse voor de godsdiensthistorische achtergronden van 'volkse' zeden en gebruiken, een richting die men kerkelijke volkskunde gaat noemen. Niet veel later volgt ook uit katholieke hoek een dergelijke belangstelling; deze ontwikkelt zich tot de zgn. liturgische volkskunde. Zo is lange tijd het vroomheidsonderzoek hetzij mythologisch hetzij confessioneel gekleurd geweest. In de nazitijd wordt alles afgewezen wat naar kerkelijkheid, christelijkheid en dus joodsheid zweemt en alles geaccentueerd wat herinnert aan het zgn. eenvoudige Germaanse boerengeloof. Deze tak van de volkskunde wordt dan ook het liefst aangeduid met de neutrale term 'religieuze volkskunde'. In de naoorlogse tijd verliest het vakgebied tenslotte zowel zijn confessionele als zijn 'neutrale' (mythologische) reminiscenties. Tegenwoordig houdt de volkskunde zich op een sociaalhistorische

manier bezig met regionale culturen, en dus ook met de religieuze kanten daarvan. Niet alleen de waarneembare buitenkant van religie is daarbij onderwerp van studie, maar ook de cognitieve en emotionele binnenkant ervan, dus de mentaliteitsontwikkeling pur sang.

Korff (38-66) richt zich in zijn bijdrage vooral op de tijd na 1945. In de naoorlogse jaren benaderde men onderwerpen als volksgeloof en (religieuze) symbolen met grote omzichtigheid. De weinige studies die er op dit terrein verschenen, waren duidelijk bedoeld als antwoord op het nationaal-socialistische theorema van de Germaans-Duitse continuïteit. Na een lange incubatietijd is er in onze dagen weer sprake van een omslag. Op recente bedevaarten symbooltentoonstellingen bijvoorbeeld wordt weer veel aandacht geschonken aan de mogelijk middeleeuwse achtergronden van hedendaagse gebruiken. Tegenwoordig gaat het echter niet meer om het vinden van unilineaire en monocausale verklaringen, maar om bijvoorbeeld de vraag hoe middeleeuwse theologische en liturgische patronen (naast andere historische determinanten) huidige gedrags- en denkstructuren hebben beïnvloed. Behalve toenemende aandacht voor de sociale, regionale en historische context van volksreligieuze verschijnselen, komt dus ook het perspectief van de 'longue durée' steeds meer in zwang. Korff juicht deze ontwikkeling toe, maar waarschuwt tegen de typisch Duitse hang naar het universeel-essentialistische. Die moet voortdurend in de gaten worden gehouden, vindt hij: "Wenn Kontinuität, dann Kontinuität im Wandel!".

De derde en laatste bijdrage is van de hand van Scharfe (67-84). Hij wil enkele aanzetten geven tot een nog te schrijven omvattende wetenschapsgeschiedenis van de religieuze volkskunde. Richtsnoer bij een dergelijk project moet de overweging zijn dat alle wetenschapsgeschiedenis een weerspiegeling is van de concrete sociale en historische werkelijkheid. Zo begint de geschiedenis van het volksgeloofonderzoek bij de achttiende-eeuwse topografisch-statistische beschrijvingen en enquêtes, waarin ook vragen waren opgenomen over het bijgeloof en de religiositeit van de gewone man. Deze vroegste onderzoeksinteresse moet dan in verband gezien worden met de toenmalige crisis in de kerk en die op zijn beurt weer met de algemene omslag in die dagen op economisch, politiek en maatschappelijk gebied. Ook de volgende fase, die van de mythologisch georiënteerde religieuze volkskunde, moet volgens Scharfe in de eerste plaats begrepen worden uit externe factoren, namelijk uit het algemene streven naar nationale eenwording. Uit dit streven vloeide vanzelf de behoefte voort aan een geloofs-, voorstellings- en taalsysteem dat alle Germaanse volkeren omvatte. Tevens kan het voortduren van deze mythologische invalshoek in de rest van de eeuw moeilijk los gezien worden van algemene maatschappelijke tendensen, bijvoorbeeld die van het groeiende klassebewustzijn. De burgerlijke wetenschap in het algemeen en de volkskunde in het bijzonder stonden in die periode namelijk vooral in het teken van het overbruggen van de sociale tegenstellingen, meent Scharfe. Volksgeloof was niet klasse- of standsgebonden en de bestudering ervan verenigde derhalve alle sociale geleidingen. Met deze en andere voorbeelden geeft Scharfe dus alvast wat voorproefjes van de wijze waarop hij belangrijke stadia in de geschiedenis van dit vakgebied in verband zou brengen met bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Voorlopig staan er echter nog te veel principiële vragen open om een dergelijke sociale geschiedenis van het volksgeloofonderzoek al op korte termijn te kunnen realiseren, aldus de schrijver bij wijze van waarschuwing tegen al te hooggestemde verwachtingen. – R.F.

Das-Horsmeier, Hanneke. *Begraven in Vught. De Algemene begraafplaats 1830-1980 en gebruiken rondom overlijden en begraven in Vught.* Vught 1985, Grosso; 166 p., tabl.ill; f 21,50; ISBN 90-71482-01-4.

Dit boekje geeft een nauwgezet verslag van de geschiedenis van de begraafplaatsen en de gebruiken die met overlijden en begraven te maken hebben in de gemeente Vught. Werkelijk

alle aspecten van de Vughtse begrafenisgebruiken worden aangestipt, waarbij gebruik is gemaakt van, zo is mijn indruk, praktisch alle lokaal beschikbare bronnen, zowel schriftelijke als mondelinge. Dat de schrijfster zich beperkt heeft tot het noteren van de plaatselijke feiten zonder deze in een groter verband te plaatsen valt haar niet te verwijten – dat is haar opzet niet geweest. Wel is het jammer dat soms bij het verklaren van bepaalde gewoonten gebruik werd gemaakt van verouderde literatuur. – H.v.K.

Demoen, Erik. *A la vapeur, dat heet progres! Lieder en van de industriële revolutie.* Gent 1985, Museum voor industriële archeologie en textiel, 204 p., tatr. ill., muz.

Deze uitgebreide catalogus bij de tentoonstelling met dezelfde titel (gehouden in de zomer van 1985 in het Museum voor industriële archeologie en textiel te Gent) bestaat uit twee afdelingen: een algemene beschouwing over het zgn. 'industriële lied' en een representatief overzicht van een tachtigtal liederen van dit type zoals die eens in het Nederlandstalige deel van België circuleerden.

In het beschouwende gedeelte begint de schrijver helemaal van de grond af aan. Hij definieert het begrip volkscultuur als de manier waarop de gewone mens handelt en denkt, hoe hij woont en werkt. Volkscultuur is echter geen monolithisch geheel: net als bij de cultuur van de elite moet men ook bij de volkscultuur rekening houden met historische evoluties, met regionale verschillen en met het onderscheid tussen stad en platteland. De derde grote cultuursort, de populaire cultuur, bevindt zich dan precies tussen volks- en elitecultuur in. Deze vormt een soort tussenschakel tussen hoog en laag. Komen in de volks- en elitecultuur namelijk kennis, waarden en tradities uit het volk resp. uit de elite zelf voort, de populaire cultuur daarentegen is een produkt hetzij van bepaalde bevoorrechte leden van het volk die zich hebben opgewerkt en lezen en schrijven kunnen, hetzij van leden van de hogere cultuur die doelbewust nieuwe afzetmarkten zoeken voor hun geestelijke en materiële produkten. Deze populaire cultuur maa kte zijn opgang in de vorige eeuw en is inmiddels uitgegroeid tot de ons welbekende cultuur van de massaconsumptie.

Dezelfde driedeling gaat ook op voor liederen, meent Demoen. Tot de liederen van de elite behoren de zgn. kunstliederen, die voortkomen uit de traditie van de klassieke muziek. De volksliederen zijn die liederen welke meestal een anonieme maker hebben en voortbestaan door middel van mondelinge overlevering. De populaire liederen tenslotte zijn liederen, die doelbewust vanuit politieke, religieuze, morele of commerciële motieven werden gemaakt om 'volks' te klinken en daarom bij de grote massa succes te hebben. Natuurlijk is er een levendige wisselwerking en een vloeiende overgang tussen deze drie niveaus, waarschuwt de schrijver tegen een al te strikte interpretatie van deze driedeling.

Vooraf de twee laatstgenoemde categorieën, de volkse en de populaire liederen, vormen een nuttige bron voor de kennis van het tijdsgewricht waarin ze ontstonden en circuleerden. Een heel interessante ondercategorie vormen dan weer de industriële liederen. Deze verdienen aandacht van vooral diegenen, betoogt Demoen, die zich vanuit cultuur- en sociaalhistorisch gezichtspunt interesseren voor de tijd van de industrialisering. Niet alleen kan uit deze liederen nauwkeurig worden afgelezen welke gebeurtenissen ingang vonden bij de grote massa, maar ook hoe men erop reageerde. Bovendien zijn ze niet alleen qua inhoud een produkt van hun tijd maar ook als genre op zichzelf. Zo vallen onder het industriële lied bv. de voorheen onbekende politieke liederen en de café-chantant-liederen.

Deze stedelijke arbeiderscultuur ontstond vooral in de herbergen. De herberg met zijn kleinschalige vertrouwde sfeer was precies het omgekeerde van het ontmenselijkende fabrieksleven. Ook hielp de alcohol mee om de menselijke warmte terug te vinden en de dagelijkse sleur te vergeten, en bovendien om zich vrijelijk te uiten. Vooraf dat laatste maakte herbergen in de ogen van het establishment tot ware 'oorden van moreel bederf'.

Hier werden namelijk de opstandige ideeën uitgebreed en verspreid. Omstreeks de eeuwwisseling namen de café-chantants dan de rol van de herbergen over, vooral door toedoen van de socialistische beweging. De socialistische voormannen maakten daarbij bewust gebruik van de aantrekkingskracht die deze nieuwe amusementsgelegenheden op de arbeidersbevolking bleken uit te oefenen.

Zowel in de herbergen als in de café-chantants speelde het lied een belangrijke propagandistische rol. Waar pamfletten alleen ingang vonden bij het ontwikkelde deel van de natie, baande het lied zich een weg naar de onderste lagen van de bevolking, stelt Demoen. Hij maakt dan onderscheid tussen het arbeiderslied en het arbeidersvolkslied. Het laatste is een voorloper van het eerste. Arbeidersvolksliederen ontstonden vanaf ca. 1870 en bewogen zich nog geheel binnen de tradities van het volkslied: ze kwamen spontaan voort uit het gemoed van volkszangers en arbeiders. Het arbeiderslied daarentegen behoort tot het populaire liedgenre en ontstond vanaf ca. 1890. Het werd vanuit doelbewuste propaganda-overwegingen bij de massa geïntroduceerd en ontwikkelde zich spoedig tot officieel partijlied, waarvoor gerenommeerde (burgerlijke) tekstschrijvers en componisten werden aangetrokken. Van echte strijdliederen is dan ook volgens de schrijver na 1900 geen sprake meer.

Dat de overheid al vroeg beducht was voor de mogelijk ordeverstorende uitwerking van liederen blijkt uit de wetgeving op dit punt. Al vanaf de Franse tijd werden markt-, straat- of herbergzangers die niet over een vergunning beschikten, zonder pardon in de gevangenis gezet of uit de stad verbannen. Ook diende de inhoud van liedblaadjes eerst te zijn goedgekeurd voordat ze in roulatie mochten worden gebracht. In dit verband verhaalt Demoen uitvoerig van de lotgevallen van twee bekende Vlaamse marktzangers: Pieter Eggerickx (1796-1868) en Karel Waeri (1842-1898).

Het tweede gedeelte van dit boekwerk omvat een representatieve selectie van 88 van deze 'industriële' liederen, met waar mogelijk de melodie. Onderwerpen worden hierin bezongen als: de uitvinding van de stoommachine en de verschillende toepassingen ervan, de voor- en nadelen van de vooruitgang, de benarde leef- en werksituatie van de arbeiders, de sociale strijd (die overigens ook weer anti-socialistische strijdliederen oproep), enz.

Het boek besluit met een commentaargedeeelte, waarin per lied genoemd wordt: de tekstschrijver, de componist van de melodie, de wijsaanduiding, de datering, de bron waaruit tekst en melodie werden overgenomen, de drukker van het lied, en tenslotte de zanger waarvan bekend is dat deze het lied heeft gezongen. Een alfabetische index op beginregel ontbreekt helaas.

Al met al biedt dit boek een stimulerende aanzet tot dat deel van de negentiende-eeuwse cultuur dat ten onrechte nog weinig onderzoekenthousiasme heeft weten los te maken: het stedelijke industriële leven van alledag. Of Demoens driedig cultuurmodel daarbij van nut kan zijn, valt echter ernstig te betwijfelen. Een overzichtelijke wereld opgedeeld in een segment volkscultuur, een segment elitecultuur en een segment populaire cultuur mag een favoriete dagdroom zijn van menig cultuurhistoricus. Het hardop uitspreken ervan waar andere mensen bij zijn moet in onze tijd met zijn talloze verfijningen van het cultuurbegrip echter ten zeerste worden ontraden. – R.F.

Les Français et la table. Musée national des arts et traditions populaires 20 novembre 1985 – 21 avril 1986. Paris 1985, Editions de la Réunion des musées nationaux. 509 p., talr. ill.; Ffr. 114; ISBN 2-7118-2-030-0.

Deze catalogus bij een tentoonstelling over de Franse eetcultuur die in de winter van 1985-1986 in Parijs werd gehouden, biedt aanzienlijk meer dan de bespreking van een aantal tentoongestelde voorwerpen. Men heeft (met succes) geprobeerd op grond van voorwerpen, eerder verschenen studies en allerhande tekstuele bronnen – zoals literaire geschriften,

rekeningen, boedelinventarissen – een geschiedenis te schrijven van het eten in Frankrijk door de eeuwen heen, te beginnen in de Keltische tijd. De opbouw van het boek is chronologisch; binnen de verschillende perioden worden diverse thema's aan de orde gesteld, waarvan een aantal – zoals de tafelgewoonten, het voedsel dat gegeten wordt, de voorwerpen en de functies ervan – regelmatig terugkomt. Ook besteedt men aandacht aan de regionale en sociale verschillen van de Franse voeding.

Uitgangspunt bij de behandeling van de verschillende perioden is de voortdurende afwisseling die in het verleden plaatsvond tussen perioden van schaarste en overvloed, waarvan de schaarste, die vaak met hongerijsden gepaard ging, bij brede lagen van de bevolking overwoog. Door dit uitgangspunt is men er, ondanks het feit dat de meeste tentoongestelde voorwerpen uit de hogere kringen afkomstig zijn, in geslaagd een geloofwaardig beeld te geven van de ruimtelijke en sociale diversiteit van het Franse voedingsgedrag in het verleden. – J.J.-v.P.

Franssen, Rob. *De Bergse volgelingen van Baden Powell.* Bergen op Zoom 1985, uitgave in eigen beheer: Rob Franssen, Pastoor Jutenlaan 62, 4624 GT Bergen op Zoom. 108 p., talrijke ill.; f 5, –.

In 1911, een jaar nadat voor het eerst Engelse 'scouts' Nederland hadden bezocht en het boek *Scouting for boys* van de oprichter van de beweging, de Engelse militair Baden Powell, in het Nederlands was vertaald, werd in Bergen op Zoom, evenals in veel andere plaatsen, een padvindergroep opgericht voor jongens van tien tot achttien jaar. Zij hielden zich bezig met 'oefeningen', zoals het plaatsen van een slang op een brandspuit, en met tochten te voet of per fiets, openluchtspelen, kamperen en sport. In het bestuur zaten in de eerste jaren notabelen als de burgemeester, de directeur en een leraar van de H.B.S., en officieren. De auteur schat dat in Bergen op Zoom tot 1986 zo'n 5000 jongens en meisjes lid zijn geweest van een groep padvindere, verkenner, welpen, gidsen, kabouters of rowans en dat ongeveer 850 mannen en vrouwen hen hebben geleid. In dit boekje geeft hij op grond van archiefmateriaal en gedrukte bronnen (o.a. verenigingsblaadjes, (foto)logboeken, notulen- en programma-boeken) en interviews een gedetailleerd overzicht van de lotgevallen van de verschillende groepen.

Summier wijst hij op enkele ontwikkelingen die in het, overwegend chronologisch geordende, materiaal zichtbaar zijn. Door de katholieke kerk werd aanvankelijk een afwachtende houding aangenomen tegenover de verkennerij (zie daarvoor ook het recente artikel van Willem Dings en Marco de Greef, *Katholieken en het spel van verkennen, 1912-1930*. Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 28 nr. 1 (1986) p. 23-49), maar omstreeks 1930 kwam daarin verandering. Al snel werd het verkennen beschouwd als een van de vormen bij uitstek voor het katholieke, aan de parochies gebonden jeugdwerk. In de jaren vijftig werden nationale verkennerbedevaarten gemaakt naar O.L.V. van Vrouwenpolder en naar Lourdes. In de jaren zestig begon er iets te veranderen. De band met de kerk werd losser – de Theresiagroep veranderde bijvoorbeeld haar naam in Happy Kring – en het element van de vrijetijdsbesteding kreeg een zwaarder accent. De kleding veranderde ook: bij de verkenner werd de karakteristieke gepunte, breedgerande hoed vervangen door een zwarte baret, de korte broek door een lange en de verkennerstok werd afgeschaft. Dit verhinderde echter niet dat het aantal leden onder katholieke jongeren sterk afnam. De auteur wijst erop hoe moeilijk het is hiervoor een afgewogen verklaring te geven, want in dezelfde periode kenden de neutrale, d.w.z. overwegend protestantse groepen, een bloeiperiode. Gestimuleerd door besluiten op landelijk niveau onstond aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig een toenadering en later een bestuurlijke fusie tussen de (protestantse) padvindere en de (katholieke) verkenner met hun verschillende meisjes- en kindergroepen.

De groeiende belangstelling voor de verschillende vormen van padvinderij in de jaren zeventig en tachtig schrijft de auteur mede toe aan deze organisatorische veranderingen. Al biedt de auteur, in de geest van zijn onderwerp, niet meer dan een terreinverkenning – de band met de geschiedenis van de stad en de verschillende wijken daarin, de bemoeienis van de geestelijkheid en de sociale achtergrond van leiders en jongeren blijven nog goeddeels onderbelicht –, met dit boekje heeft hij een bijdrage geleverd aan de geschiedenis van de padvinderij die hopelijk ook in andere plaatsen navolging vindt. – J.H.

Gerstner-Hirzel, Emily. *Das volkstümliche deutsche Wiegenlied. Versuch einer Typologie der Texte.* Basel 1984, Schweiz. Gesellsch. f. Volksk. 715 p.; ISBN 3-85775-397-3.

Het zingen door ouders of verzorgers om hun zuigeling of peuter te troosten, tot rust te brengen, of in slaap te krijgen is nog altijd de meest voorkomende huiselijke zangsituatie (naast het zingen op verjaardagen en andere hoogtijdagen). In de loop der tijd is deze zangvorm dan ook uitgegroeid tot een heel apart liedgenre, het 'wiegelied'. Het wiegelied valt vooral op door zijn grote inhoudelijke variatie. Ordening aanbrengen in dit genre is dan ook geen overbodige luxe, vond Gerstner-Hirzel, en met dit lijvige boekwerk heeft ze een poging in die richting willen doen, althans wat het Duitse taalgebied betreft.

Het boek bestaat uit vier onderdelen. Het eerste gedeelte is beschouwend en behandelt achtereenvolgens: de inhoud en de vorm van dit liedgenre, de verhouding van het wiegelied tot andere genres, de gekozen classificatiemethode. Het tweede onderdeel omvat het eigenlijke corpus aan wiegeliedteksten, waarop dan het derde en vierde onderdeel weer via registers toegang geven.

Wat de inhoud van het wiegelied betreft, kan er allereerst een scheiding aangebracht worden tussen het kunstwiegelied en het volkswiegelied. Deze grens is niet scherp te trekken, maar in het algemeen werden de kunstwiegeliedereren bewust als kinderlied gecomponeerd (meestal met pianobegeleiding), terwijl de volkswiegeliedereren tot stand kwamen door mondelinge overlevering. Schildert de eerste categorie dan ook in de meeste gevallen een paradijselijke situatie, de thematiek van de tweede is bijna net zo gevarieerd als het leven zelf.

In deze studie gaat het alleen om de laatste categorie, en die is ook verreweg de interessantste. Hoewel het toch echt om liederen voor de allerkleinsten gaat, kunnen de aangeroerde onderwerpen namelijk uiteenlopen van poppeliedje tot klacht van een verlatene, van koesterende liefde tot sadistische moordzucht, van louter sussen en babbelen tot de meest grove platvloersheden. Behalve geborgenheid en schone vergezichten klinken in veel wiegeliedereren dus ook de frustraties van de ouders door die zelf eindelijk ook wel eens willen slapen. Het is duidelijk dat het intensieve gebruik van dit soort liederen (soms dagelijks meerdere keren) in relatie moet staan tot deze veelkleurigheid, evenals het feit dat het toegezongen kind toch niet kon verstaan wat er gezongen werd. Daarnaast berust de veelgelaagdheid van de thematiek natuurlijk op de verschillende sociale en geografische invloeden die een lied nu eemaal ondergaat tijdens zijn loopbaan, en daarbij: nieuw knoopt steeds weer bij oud aan en beide leven vervolgens onbekommerd naast elkaar voort.

Ondanks de soms al te aardse inhoud van deze volkswiegeliedereren is het opvallend dat alles wat de vorm aanneemt van een kinderrijm er uiteindelijk toch uitziet alsof het zo uit de speelgoedwinkel komt. Het kinderrijm verandert zijn onderwerpen. Zo gevarieerd als de inhoud is, zo elementair is namelijk in het mondeling overgeleverde wiegelied de vorm. Het is in wezen éénstrofig en heeft zijn bescheiden structuur te danken aan het gepaarde rijm. Met behulp van ketting- en rijenvorming kan het echter zijn omvang naar believen uitbreiden.

Bij een karaktertekening van het volkswiegelied mag men niet uit het oog verliezen, waarschuwt de schrijfster, dat het wiegelied vele verwantschapsrelaties kent. Metrische, syntactische en compositietechnische patronen, samen met grotere en kleinere hieraan gehechte inhoudselementen, zijn in de loop der tijden vrijelijk van wiegeliederen naar aanverwante kinderliederen verhuisd en omgekeerd. Zo is het wiegelied bijvoorbeeld familie van: het avondgebed, het koos- en troostrijm, de knierijder, het schommellied, het aftelversje, enz. En ook buiten het kinderlied bestaan er contacten, bijvoorbeeld met het kerstlied, herinnend aan de traditie van het kindjewiegen tijdens de kerkelijke kerstviering.

Het tweede en meest omvangrijke onderdeel van dit boek bestaat uit talrijke tekstvoorbeelden. In alfabetische volgorde geeft de schrijfster hier een overzicht van alle haar bekende volkswiegeliederen uit het Duitse taalgebied. Alle typen met een groot verspreidingsgebied zijn hier vertegenwoordigd, en van de meer streekgebonden (minder variantrijke) typen geeft zij een representatieve selectie. De meest geliefde aanvangsregels blijken 'Eia popeia' en 'Schlaf Kindchen' te zijn, ze vormen verreweg de grootste typencomplexen. De bruikbaarheid van dit gedeelte komt echter pas volledig tot zijn recht in relatie met de tweede orde-dimensie: de registers.

De volgende afdeling bestaat dan ook uit twee registers. Het eerste geeft toegang tot het voorafgaande tekstgedeelte via een alfabetische typenindex naar lopende nummers. Gezocht kan worden naar zgn. zwerf- en voorkeurswoorden, naar rijmwoorden en rijmparen, en naar verwantschappen met andere genres via bepaalde thema's. Dit register neemt dus de dwarsverbindingen voor zijn rekening die in het tekstcorpus zelf niet tot gelding zijn te brengen. Het tweede register biedt een overzicht van vaste metrische en syntactische formules, van rijen en kettingen, en biedt dus een mogelijkheid de formele bouwstenen van het wiegelied op het spoor te komen.

Een uitgebreid overzicht van de gebruikte bronnen en literatuur sluit dit gedegen werkstuk af, dat eens te meer laat zien hoe rijk en wijdvertakt alleen al één subcategorie van één liedgenre binnen één taalgebied kan zijn. – R.F.

Hildebrandt, Frauke. *Die Nachbarschaften in Angeln vom 17. bis 19. Jahrhundert.* Neumünster 1985, Karl Wachholtz Verlag. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 16). 105 p.; DM 15,-; ISSN 0173-0916, ISBN 3-5290-2465-1.

In dit boekje tracht de auteur een beeld te geven van de rol en betekenis van de nabuurschappen in de streek Angeln in Sleeswijk-Holstein. Nabuurschappen hebben daar van de zeventiende tot in de negentiende eeuw bestaan. Ze zijn te omschrijven als een type vereniging waarvan men zonder veel vrije keus lid was op grond van het bezit van een huis in een plaatselijke gemeenschap. In een reglement ('Willkür', 'Beliebung') legden de 'buren' o.a. vast dat zij tegelijkertijd zouden ploegen, zaaien en oogsten, dat zij een vastgesteld aantal stuks vee mochten laten grazen op de gemeenschappelijke weide, dat zij elkaar zouden helpen bij het bouwen van een huis of wanneer iemand schade had geleden door brand of diefstal, en dat zij bij een geboorte, huwelijk of begrafenis elkaar ter zijde zouden staan. Het uitvoerend orgaan van de nabuurschap was de ledenvergadering, die doorgaans jaarlijks gehouden werd en waarop de boetes op overtredingen van het reglement werden geïnd en verteerd. Tot de vergaderingen werd opgeroepen door middel van een van huis tot huis doorgegeven houten omloopteken ('Dingwall, Dingstock'). De nabuurschappen waren ontstaan als reactie op de rechtsonzekerheid in de zeventiende eeuw. Ze verdwenen goeddeels in de loop van de negentiende eeuw, als gevolg van de landbouwhervormingen die een einde maakten aan het gemeenschappelijk grondbezit, door de maatregelen van de centrale overheid om de autonomie van de nabuurschappen in te perken, en na de openlegging van het platteland, d.w.z. de deelname aan de geldeconomie, het doordringen van nieuwe landbouwwerktuigen

en de mogelijkheid zich te verzekeren, waardoor de mensen minder afhankelijk van hun naaste omgeving werden. Enkele nabuurschappen bleven bestaan, maar dan zonder economische functie en alleen om de laatste eer aan de doden te bewijzen.

De belangrijkste bron die de schrijfster heeft geraadpleegd zijn de reglementen van de nabuurschappen; de teksten van vijf daarvan, daterend uit het eind van de zeventiende en de eerste twee decennia van de achttiende eeuw, zijn in de bijlage opgenomen. De reglementen geven slechts in beperkte mate inzicht in de werking van de nabuurschappen; zaken waarover men het eens was, bv. de viering van feestelijkheden, komen daarin niet ter sprake. Andere bronnen, zoals verboden van de overheid tegen buitensporige uitgaven op huwelijks- en geboortefeesten, bieden dan aanvullende gegevens. Over meningsverschillen en over sociale spanningen tussen grote en kleine boeren binnen de nabuurschappen kunnen de registers waarin de boetes werden opgetekend inlichtingen verschaffen. Van deze bron maakt de schrijfster echter betrekkelijk weinig gebruik. Daarentegen kleurt zij het beeld dat zij geeft van de nabuurschappen in Angeln nader in met een groot aantal citaten uit de literatuur over deze gemeenschappen in algemeen en uit studies over nabuurschappen elders in Duitsland. Deze vergelijkende aanpak leidt weliswaar tot een beter inzicht in de nabuurschappen in Angeln, maar kan de karigheid van de bronnen die daarover werkelijk inlichten niet verhullen. – J. Helsloot.

Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de eeuwse boedelinventaris. Onder redactie van J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol en A.G.A. van Dongen. Rotterdam/Amsterdam 1986, Museum Boymans-van Beuningen/De Bataafsche Leeuw. 126 p., tatr.ill.; ISBN 90-6707-124-2.

Met als uitgangspunt de boedelinventaris van de molenaarsweduwe Oude Maria Dircksdochter, die in 1579 te Leiden stierf, werd in 1986 in het Museum Boymans-van Beuningen een tentoonstelling gehouden over zestiende eeuwse gebruiksvoorwerpen. De catalogus die ter begeleiding van deze tentoonstelling verscheen, bevat naast een overzicht van de tentoongestelde voorwerpen diverse interessante artikelen die de gegevens uit de inventaris in een breder verband plaatsen.

J. Pijzel-Dommisse en C.E.Zonneville-Heyning behandelen, na een reconstructie van het vermoedelijke huisje van Maria door H. Zantkuyl, het huisraad en de plaats ervan in het huis. Ter vergelijking hebben zij gebruik gemaakt van een honderdtal laat zestiende-eeuwse Leidse boedelinventarissen, die aan de Universiteit van Leiden bewerkt werden. Hun conclusie is dat deze inventaris een goed beeld geeft van het huishouden van een alleenstaande vrouw die een zekere mate van welstand genoot. Dat een boedelinventaris niet alleen informatie over het huisraad, maar ook over het eetpatroon van de inventarisnater kan geven, laten A.P.E. Ruempol en G.J.Koot zien. Ze hebben daarbij onder andere gebruik gemaakt van de schulden die aan het eind van de inventaris genoteerd werden. Daaruit bleek namelijk dat Maria voor de aankoop van allerlei etenswaren nog bij haar leveranciers in het krijt stond. De schulden waren voornamelijk gemaakt om kaas en bier te kopen, terwijl uit haar nagelaten huisraad blijkt dat er vroeger ook regelmatig vlees, wijn en boter in huis was en ze bier in voorraad had. Dit wijst erop dat Maria aan het eind van haar leven met een minder rijke tafel genoeg moest nemen. Dit artikel bevat ook een aantal uit contemporaine kookboeken overgenomen recepten.

In een artikel over de kleding van Maria gaat M.C.de Jong er naar mijn mening ten onrechte van uit dat de regels met betrekking tot het dragen van een bepaalde soort kleding, zoals beschreven in het Duitse 'Ständebuch' uit 1568, voor heel Europa of in ieder geval ook voor Leiden hebben gegolden. Hij stelt dat het in Maria's inventaris ontbreken van kleding met de kleur carmosijn een gevolg is van het in het Ständebuch beschreven verbod

voor de lagere standen om die kleur te dragen. Uit de opsomming van haar lijfgoed, waarvan een groot deel trouwens afzonderlijk behandeld wordt, bleek dat Maria niet met de laatste mode meeliep. Ze kleepte zich als een eenvoudige burgervrouw. De Engelse samenvatting van dit artikel lijkt geleden te hebben onder een misverstand tussen schrijver en vertaler. Er is daar sprake van een 'ruglijf', 'an undergarment to be worn on the back'. In de Nederlandse tekst van het artikel komt slechts een 'rijglijf' voor, een corsetachtig kledingsstuk.

M.L. Caron is nagegaan hoe het stond met het bezit aan boeken en afbeeldingen en devotionalia van Maria. Maria's voorkeur wijst erop dat ze naar alle waarschijnlijkheid de 'orthodoxe religie' aanhing (waarmee Caron de katholieke bedoelt).

Uit het ontbreken van enig gouden of zilveren voorwerp in Maria's boedel trekt J.R. ter Molen dezelfde conclusie als Ruempol en Koot. De weduwe moet aan het eind van haar leven veel van haar rijkdom verloren hebben. Voor Ter Molen is de boedel van Maria een uitgangspunt om, aan de hand van de ook in enige andere bijdragen gebruikte boedelinventarissen van de Universiteit van Leiden, een globaal overzicht te geven van het bezit aan kostbare voorwerpen in Leiden aan het eind van de zestiende eeuw.

Na een artikel van M. Garthoff-Zwaan over de rol die de molenaar speelde in de volks-cultuur, sluit J.M. Baart de reeks. Hij zet de boedelinventaris van Maria in een wat breder kader, en vergelijkt de bezittingen van Maria met die van de overige honderd Leidenaars die in het laatste kwart van de zestiende eeuw een inventaris hebben nagelaten. - H.v.K.

Hurk, Jaap van den. *Groot Nederlands korenboek*. Kampen 1984, J.H. Kok. 146 p., 100 afb.; f 10, 75; ISBN 90-242-2668-6.

Binnen de wereld van de amateurmuziekverenigingen in Nederland zijn de zangvereniging en de blaasmuziekvereniging verreweg het best vertegenwoordigd. De zangvereniging spant daarbij wel de absolute kroon met een aantal van ca. 6000 gezelschappen (tegen ca. 2500 blaasmuziekverenigingen). Aangezien het aantal stemmen in een koor of zangensemble kan variëren tussen de vier en de driehonderd, zijn er in ons land dus minstens 300.000 zanglustigen die hun liefhebberij in verenigingsverband beoefenen, d.w.z. één op de vijftig Nederlanders. De massaliteit van dit verschijnsel zou ruime wetenschappelijke aandacht doen verwachten, maar dat is tot dusver niet het geval geweest. Ook Van den Hurk pretendeert in dit boek niet in die leemte te voorzien. Wél wil hij een poging doen die aandacht tenminste wakker te roepen door in kort bestek een overzicht te geven van ontwikkeling en huidige stand van zaken van het Nederlandse koorwezen.

Het zangkoor zoals we dat tegenwoordig kennen, wortelt in een eeuwenlange kerkelijke zangpraktijk. Meest opvallend in die kerkelijke voorgeschiedenis is altijd het dilemma geweest, dat enerzijds de eredienst zich voltrekt voor het aangezicht van God en zijn engelen en de kerkzang dus diezelfde uiterste noemer moet nastreven, terwijl anderzijds de christelijke godsdienst toch vooral een gemeenschaps-godsdienst is en de zang tijdens de eredienst dus gemeenschapszang moet zijn. Zo evolueerde de koorzang de ene keer in de richting van elitaire kunstmuziek, de andere keer in de richting van slepende eenstemmige volkszang.

De belangrijkste periode in de ontwikkeling van de georganiseerde samenhang is ongetwijfeld de tijd van de Reformatie en de opkomende boekdrukkunst geweest. Deze tijd betekende een grote stimulans voor het geestelijke lied, wat o.a. tot uitdrukking kwam in de publicatie van vele nieuwe liedbundels en psalmuitgaven. In de kerkzang gaan zich nu met de geloofsrichtingen een drietal wegen afsplitsen: een rooms-katholieke, een calvinistische en een lutheraanse. De calvinistische ontwikkeling is voor ons land de belangrijkste geweest. Calvijn, beducht voor alles wat aan het roomse verleden herinnerde, zag in de muziek een bedreiging voor de geestelijke betekenis van de tekst en was voorstander van onbegeleide eenstemmige gemeentezang. Aparte kerkkoren in de hervormde kerk kennen we

dan ook pas sinds de vorige eeuw, en in de gereformeerde kerk zelfs pas na de laatste wereldoorlog.

Koormuziek buiten kerkelijk verband kwam in ons land pas op gang met het openbare muziekleven in de achttiende eeuw. Vooral de opkomst van gemengde koren was de kerkelijke instanties aanvankelijk een doorn in het oog: dames en heren zingend in één koor op basis van gelijkwaardigheid druiste in tegen de kerkelijke visie op een gezonde man/vrouwverhouding. Pas in het begin van de negentiende eeuw verliest de kerk haar greep op de samenhang. Met de talrijke kerkelijke kwesties en afscheidingen ontstaan er nu evenzovele zangtradities. Ook wordt het volkslied 'ontdekt' en richt men in navolging van Duitsland overal burgerlijke 'Liedertafels' (mannenkoren) op. Concertzalen worden gebouwd en later in de eeuw zullen groots opgezette muziekfeesten en fanatieke zangwedstrijden de georganiseerde zang grote populariteit bezorgen. Daarna gaan ook emancipatiebewegingen (arbeiders, vrouwen, jeugd) zich bedienen van dit wervende medium.

In onze tijd functioneert het koorleven geheel zelfstandig naast de andere 'muzieklevens'. Nederland mag zich (met de eerder genoemde cijfers) zelfs het rijkste koorland van de wereld noemen. Voor de toekomst valt echter te vrezen, waarschuwt de schrijver. Het repertoire van de meeste mannen- en vrouwenkoren vernieuwt zich bijvoorbeeld al jaren niet meer. Ook stagneert de aanwas van nieuwe jeugdige leden, terwijl er weinig of geen nieuwe koren worden opgericht. Een lichtpunt is echter dat het liedrepertoire bij de *gemengde* koren wèl in ontwikkeling is, hoewel het hier dan vooral om buitenlands (engelstalig) repertoire gaat onder invloed van de multinationale gospel-industrie. Een andere mogelijk positieve ontwikkeling is de recente hausse aan oprichtingen van kamerkoren ('cantorijen'). Deze komen meestal uit bestaande zangverenigingen voort en kunnen misschien een verfrissende impuls geven aan het algehele koorwezen.

Interessant aan het slot van zijn historisch overzicht is de aandacht die Van den Hurk besteedt aan de muziek in uitvaartcentra. Deze muziek, die nabestaanden tegenwoordig via plaat of bandje laten afdraaien ten behoeve van hun beminde overledene, is duidelijk een afspiegeling van de heersende muzikale smaak in de samenleving. Onderzoek naar de ontwikkeling van muzikale modes zou via deze ingang interessante perspectieven kunnen bieden. Enkele voorlopige indrukken wil de schrijver hier al kwijt: geestelijk liedrepertoire neemt bij de teraardebestelling in belang af, terwijl liederen die officieel door de kerken zijn aangevoerd als passende begrafenisomlijsting al helemaal niet meer in de aula's gehoord worden. In het zuiden van het land zijn het hooguit nog liederen als *Ave Maria* en het *Ave Verum*, die "grijs gedraaid worden". Maar in de randstad is het alles *Waarheen leidt de weg* van Mieke Telkamp en *Het is koud zonder jou* van André Hazes wat de klok slaat. Onder invloed van radioprogramma's als die van Willem Duys staan bovendien hoog genoteerd: Ennio Morricone's filmthema *Het gebeurde in het Westen*, "de zwoele fluitmuziek" van Thijs van Leer en "het larmoyante" *Adagio* van Albinoni. Hoe hoger echter de leeftijd die de overledene heeft bereikt, hoe meer men weer terecht komt bij de vertrouwde orgel- en koorklanken van *Vaste rots van mijn behoud* en *Nobody knows the trouble I have seen*. Ook valt het de schrijver op dat wanneer bij de nabestaanden de kerkelijke band ontbreekt, de tranen tijdens de muziek des te rijkelijker vloeien: "Hoe minder geloof, hoe meer tranen".

In het tweede gedeelte van dit boekwerkje somt Van den Hurk honderd van de tegenwoordig bekendste zangverenigingen op, met een beknopt overzicht van hun geschiedenis, hun doelstellingen, repertoire, zangpraktijk, en met een recente foto. Verreweg de oudste van deze honderd is het mannenkoor van Heike/Tilburg, dat al in 1803 onder de naam 'Gilde St. Caecilia' werd opgericht.

Kortom, geen wetenschappelijk doorwrocht werkstuk, wel een handzame eerste kennismaking met een massafenomeen, dat zijn bestaan voor het grootste deel onzichtbaar

(niet on hoorbaar) slijt achter de muren van wijkgebouw, parochiehuis, verenigingshonk of gymnastieklokaal. – R.F.

Jeurink, Jan. *Die Trachten in der Niedergrafschaft Bentheim 1875-1950.* Cloppenburg 1986, Museumdorf Cloppenburg. (Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen 10). 189 p., talr. ill.; DM 15,-; ISBN 3-923675-10-0.

Terwijl er in Nederland maar van enkele streken of dorpen waar nog klederdracht gedragen wordt een goede inventarisatie van deze dracht bestaat, verschijnen er in Duitsland regelmatig zeer goed gedocumenteerde beschrijvingen van al sinds lange tijd verdwenen drachten. Jan Jeurinks boek, over de sinds de jaren vijftig in onbruik geraakte dracht van het nedergrafschap Bentheim is een goed voorbeeld daarvan. Van de dagelijkse mannen- en vrouwenkleding worden de meeste onderdelen, van hoofdbedekking tot schoeisel, afzonderlijk behandeld. Daarna wordt er even uitgebreid aandacht geschonken aan de dracht op bijzondere dagen, van bruiloft tot begrafenis. Hiervoor werd gebruik gemaakt van de in het museum in Cloppenburg bewaarde kledingstukken, een uitgebreide fotoverzameling (waarvan ook gebruik gemaakt werd om het boek rijkelijk te illustreren), archiefstukken, enquêtes en interviews.

Een poging tot een nadere analyse van het verschijnsel klederdracht ontbreekt, maar is ook nooit de bedoeling van de schrijver geweest. Deze heeft alleen een zo precies mogelijke beschrijving willen geven van wat er wanneer en door wie in Bentheim werd gedragen en daarin is hij zeker geslaagd. – H.v.K.

Jongh, E. de. *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw.* Zwolle/Haarlem 1986. Uitgeverij Waanders/Frans Halsmuseum. 333 p.; talr. ill; ISBN 90-6630-054-X (pb.), 90-6630-055-8 (geb.).

In een uitgebreide inleiding (p.14-64) bij de catalogus van de tentoonstelling 'Portretten van echt en trouw' die in april 1986 in het Frans Halsmuseum werd gehouden, laat De Jongh de getoonde portretten zien in het licht van de denkbeelden over het huwelijk en de verhouding tussen man en vrouw, zoals die in de zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden gangbaar waren. In de iconografie van die tijd spelen thema's als kuisheid, echtelijke trouw en eendracht een voorname rol. Al deze thema's worden afzonderlijk behandeld, waarbij niet alleen de schilderijen zelf als bron dienen, maar ook gebruik wordt gemaakt van biografische gegevens en een grote hoeveelheid contemporaine en moderne literatuur.

Volgens De Jongh heeft de opkomst van deze nieuwe thema's te maken met de ontwikkeling die de maatschappij in die tijd doormaakte. De 'natuurlijke' middeleeuwse maatschappij maakte plaats voor een meer gedisciplineerde samenleving. De portretten hadden onder meer tot doel de daarbij horende opvattingen, die door zowel katholieken als protestanten werden onderschreven, te propageren. – H.v.K.

Kramer, Karl-Sigismund. *Volksleben in Holstein (1550-1800). Eine Volkskunde aufgrund archivalischer Quellen.* Kiel 1987, Walter G. Mühlaus Verlag. 355 p.; ISBN 3-87559-049-X

Van Karl-Sigismund Kramer is bekend dat hij al jaren lang systematisch bezig is volkskundige gegevens die hij in de meest uiteenlopende archieven, voornamelijk in Franken en Holstein, gevonden heeft te verzamelen. Dit geweldige bestand heeft al vele vruchten, in de vorm van tientallen boeken en artikelen, afgeworpen, maar dit boek kan toch wel

beschouwd worden als de culminatie van het werk dat hij met betrekking tot Holstein vericht heeft.

Het belang van het boek is echter niet alleen dat alles wat van Kramers hand over Holstein in die afgelopen jaren verschenen is nu handzaam in één deel bijeengebracht is. Voor Kramer is het ook bedoeld om eens en voor altijd af te rekenen met verouderde romantiserende voorstellingen over het unieke Holsteinse heden en verleden die nu nog bij vele heemkundigen leven en die een nagalm zijn van de ideeën die vooral voor en tijdens de tweede wereldoorlog door de volkskundigen gepropageerd werden. Kramer wil niets minder dan de historische waarheid brengen, een waarheid die volgens hem op vele terreinen van het dagelijks leven zichtbaar gemaakt kan worden door gebruik te maken van de "sachlich-nüchterne Inhalt archivalischer Quellen der Rechts- und Verwaltungspraxis". Alleen deze rijkelijk aanwezige door overheidsinstanties opgemaakte bronnen zijn volgens Kramer kwalitatief van een zo hoog gehalte dat ze in staat zijn zo'n objectief beeld te geven. Ook andere bronnen zijn echter ter aanvulling door Kramer gebruikt, onder andere kronieken en regionale beschrijvingen.

Kramer realiseert zich echter wel degelijk de beperkingen van zijn materiaal. Gerechtsprotokollen laten bijvoorbeeld meestal de afwijkingen van het normale patroon zien, terwijl over belangrijke onderdelen van het dagelijks leven zoals de volksverhalen, het lied en de muziek in het geheel geen informatie in Kramers bronnen te vinden is. In Kramers schildering van het Holsteinse volksleven zijn daarom nogal wat donkere niet uitgewerkte plekken te vinden. Waarschijnlijk zullen deze plekken echter nooit veel beter belicht kunnen worden, meer bronnen dan door Kramer gebruikt zijn lijken voor deze periode niet aanwezig. Kramer zet zich niet alleen met zijn bronmatige benadering af tegen zijn voorgangers, ook in zijn opvatting over wat men onder volksleven moet verstaan verschilt hij er wezenlijk van. Volksleven is volgens hem het groepsgebonden dagelijks leven van burgers, boeren, dagloners, van mannen en van vrouwen, van de rijken en de armen, kortom van alle lagen van de bevolking en niet van één groep, de op het platteland wonende zelfstandige boeren die tot nu toe in de meeste volkskundige studies als hoofdrolspelers fungeerden. Dit volksleven heeft hij bestudeerd in het perspectief van de maatschappelijke en economische veranderingen die er in die 250 jaar optraden. Kramer is zich daarbij bewust van de verschillen die er ook binnen Holstein kunnen optreden. Immers het dagelijks leven van de Holsteiners werd beïnvloed door een groot aantal zaken die regionaal bepaald waren: de bestuursvorm, de geografische, klimatologische en natuurlijke omstandigheden, de economische ontwikkelingen, de godsdienstige opvattingen, ja zelfs de "genetische Komponente" (!), waarmee Kramer een biologische predispositie lijkt te bedoelen. (Dat Kramer de biologische factor als een determinant voor het dagelijks leven ziet verbaast me, te meer daar hij zich zo afzet tegen zijn vaak door 'Blut und Boden'theorieën geïnspireerde voorgangers. In ieder geval speelt deze factor bij de uitwerking van het materiaal geen enkele rol.)

Hoofdstuksgewijs laat Kramer de onderdelen van het dagelijks leven waarover zijn bronnen wél spraken de revue passeren. Het eerste hoofdstuk behandelt de economische realiteit, het dagelijks levensonderhoud. In de volgende hoofdstukken komen respectievelijk aan de orde: de geïnstitutionaliseerde groepen, gilden, verenigingen etc. ; het huiselijk leven, waarbij alles wat met het huis te maken heeft, van de huisbouw tot de omgang met de burenhandeld wordt; het werk, de gereedschappen en de gebruiken rond de arbeid; de levenskring en kalenderfeesten en tenslotte de geloofsopvattingen. Dat Kramer zich bij voorkeur baseert op archiefstukken blijkt op bijna iedere bladzij van dit boek. Praktisch iedere constatering wordt geïllustreerd met een broncitaat. Dit maakt het lezen soms tot een moeizaam proces, temeer daar de meeste bronnen gesteld zijn in een versie van de volkstaal die door de aard van

de bronnen zeer sterk is beïnvloed door het Nederduits. De lezer wordt echter voor de inspanning ten volle beloond. Door de rijkdom aan details krijgt men soms het gevoel over de schouder van de participanten mee te kijken.

In zijn slotbeschouwing probeert Kramer aan de hand van de vele nieuwe gegevens het typisch Holsteinse te belichten. Dan blijkt de kracht van Kramers benadering. Van een volksleven dat uniek is voor het bestudeerde gebied kon Kramer niets ontdekken, alles wat hij in dit opzicht te bieden heeft is een vage notie over levensstijl. Zijn bronnen verboden hem om verder te gaan. Kramer constateerde keer op keer een grote regionale verscheidenheid in alle onderdelen van de volkscultuur. Oorzaak daarvan is dat Holstein drie zeer verschillende landschapstypen kent, een oostelijk heuvelland, waar de adel een vooraanstaande plaats innam, de geestgronden in het midden, waar gemeenschappelijk grondgebruik de overhand had en de westelijke kleigronden bewoond door vrije zelfbewuste boeren. Alle drie deze landschapstypen hebben een bij dat landschap behorende typische maatschappelijke structuur die weer gezorgd heeft voor het ontstaan van drie cultuurtypen. Kenmerkend voor Holstein kunnen deze laatste echter niet genoemd worden, ze komen in heel Noord-Duitsland voor. Pas als men Holstein gaat vergelijken met Franken springen er verschillen in het oog. In Franken constateerde Kramer dat het dorp als samenbindend element een belangrijke rol speelde, in Holstein waren het meestal de sociale groepen die gemeenschappelijke activiteiten ondernamen en binnen een gemeenschap tegenover elkaar stonden. Oorzaak daarvan is volgens Kramer de verschillende nederzettingsstructuur. In Franken is het 'stedelijke' dorp de kleinste bestuurseenheid, in Holstein is dat de parochie, bestaand uit soms ver uit elkaar liggende gehuchten. Alleen in zo'n stedelijk dorp waar iedereen gemakkelijk mee kon doen aan allerlei gemeenschappelijke activiteiten kon een 'wij-gevoel' onder alle dorpingen ontstaan.

Met deze constatering sluit Kramer zijn onmythologiserende arbeid af. Voor iemand die op zoek is naar het typisch Holsteinse volksleven zal het boek een teleurstelling zijn. Voor alle anderen die in het dagelijks leven in vorige eeuwen geïnteresseerd zijn, is het boek een must. Door gebruik te maken van een enorme hoeveelheid bronnenmateriaal en door z'n scherp analytisch vermogen is Kramer in staat geweest van deze studie een klein volkskundig monument te maken. – Hans van Koolbergen.

Lambooy, Th.P.A. *Leeuwarden musiceert. II. Leeuwarder muzieklevens 1940-1985.* Drachten/Leeuwarden 1986, A.J. Osinga (Fryske Akademy, uitg. nr. 653). 144 p., tatr. ill.; f 25,40; ISBN 90-6066-456-6.

In 1974 sloot Lambooy zijn geschiedenis van het Leeuwarder muzieklevens (*Leeuwarden musiceert. Anderhalve eeuw muzieklevens in de Friese hoofdstad 1780-1940*) af met een kort overzicht van het muzieklevens in de naoorlogse periode. Hij kwam tot de slotsom dat de jaren na de oorlog "van een opgewekt, zelfs bloeiend muzikaal leven getuigen, waarover door de toekomstige historieschrijver een boeiend hoofdstuk geleverd zal kunnen worden". Die historieschrijver blijkt thans Lambooy zelf te zijn, en dat het een boeiend hoofdstuk is geworden zullen in ieder geval zijn plaatsgenoten van harte met hem eens zijn. Dit vervolgdeel bestrijkt namelijk de periode waarin de schrijver zelf op diverse terreinen in het Leeuwarder muzieklevens actief was, vooral als organist/dirigent in de plaatselijke Dominicuskerk en als muziekpublicist in de locale pers. Zijn bronnen zijn dan ook in de eerste plaats eigen herinneringen en aantekeningen, voorts recensies en andere bijdragen in de Leeuwarder Courant van hemzelf en anderen, en tenslotte verenigingsarchivalia.

Evenals in zijn eerste deel staat ook nu bij Lambooy het documenteren voorop, niet het verklaren. De indeling van zijn studie staat dan ook geheel in dienst van dit uitgangspunt. Maar anders dan in deel 1, dat hij in vier tijdvakken verdeelde om vervolgens in elk tijdvak

een aantal hoofdpersonen nader te bespreken, is het hier bij één periode (de hele naoorlogse) gebleven, verdeeld naar de verschillende categorieën waarin het muzikaleven uiteenvalt. Zo passeren in elke categorie de talloze muzikensembles de revue, de een na de ander, met veel gedetailleerde informatie over de lotgevallen rond oprichting, fusies, afsplitsingen, repertoire (soms hele overzichten door de jaren heen), bestuurs- en dirigentenwisselingen, accommodatie, succesvolle concerten en concoursen, enz. Voorts wordt systematisch aandacht besteed aan de bespeling van de diverse Leeuwarder kerkorgels (incl. bouwgeschiedenis) en het ene Leeuwarder draaiorgel, aan de jazz-, pop- en volksmuziekgroepen, en tenslotte aan de Friese volksliedboeken, veelal uitgegeven in Leeuwarden. Steeds staan de harde feiten voorop, aan enig algemeen maatschappelijk of historisch perspectief waagt de schrijver zich liever niet.

Toch kunnen tussen de opsommingen door belangwekkende dingen geconstateerd worden. Zo blijken in de jaren dertig veel kunstenaars sympathie te hebben gekoesterd voor het leidersbeginsel en de centralistische ideeën van het fascisme, wat samenhang met de geringe aandacht die onze overheid in die jaren over had voor kunst en cultuur. Toen in 1942 echter principieel kleur bekend moest worden, weigerden vele musici zich te melden voor de Kultuurkamer. De meeste amateurkoren en -korpsen en ook vele solisten staakten hun werkzaamheden en vanaf dat moment kwam het muzikaleven nagenoeg stil te liggen. Toch betekende de tweede wereldoorlog geen breuk in de plaatselijke muziekgeschiedenis. De vooroorlogse culturele en sociale infrastructures bleken de oorlog ongeschonden te hebben overleefd. Zo beschikt Leeuwarden zelfs in onze tijd nog over een geheelonthouderskoor.

Een andere opmerkelijke constatering is dat het Friese regionalisme sterk werd aangeemoedigd zowel door het uitbreken van de tweede wereldoorlog als door de afloop ervan. Bij het begin van de oorlog ontstond er een enorme vraag naar Friese liedboekjes, zodat er al spoedig geen exemplaar meer te krijgen was. Na de bevrijding vlamde het regionalistisch elan andermaal op: het succes van het zangspel 'Roaitske' op Friese tekst (veertig maal opgevoerd) werd sindsdien nooit meer geëvenaard.

Een derde ontwikkeling die uit het overzicht van Lambooy valt op te maken is de opvallende sociale stijging in de loop der jaren van het beroep van musicus. Werd deze beroepsgroep tijdens een gemeenteraadszitting in 1916 nog betiteld als 'armoedzaaiers', na 1945 worden de financiële regelingen voor de meesten van hen zoveel gunstiger, dat zij weldra tot de meer vooraanstaande burgers van de stad gaan behoren. Deze statusverschuiving hangt ongetwijfeld samen met een algemenere maatschappelijke ontwikkeling: die van de professionalisering en verambtelijking van het culturele leven. Zo evolueert bijvoorbeeld de vereniging 'Kunst aan Allen' (opgericht in 1916), die zich ten doel stelde kunst binnen bereik van het gewone volk te brengen, naar een officiële Stichting Culturele Centra. Zo ontwikkelt zich ook menig amateurorkest tot beroepsorkest, om in sommige gevallen zelfs te fuseren tot provinciaal orkest (bv. het Frysk Orkest). Zo is ook de oprichting van een muziekschool in 1914 nog een initiatief van het stedelijk muziekkorps (geboren uit de noodzaak tijdig voor nieuw bloed te zorgen), en groeit deze na de oorlog uit tot een gemeentelijke muziekvakopleiding.

Deze professionalisering leidt dan omgekeerd weer tot een enorme bloei van het amateuristische muzikaleven. Vakcursussen voor harmonie- en fanfare-muzikanten bijvoorbeeld symboliseerden niet alleen het groeiende belang van deze vorm van muziekbeoefening maar zorgden tegelijkertijd voor de grote vlucht die deze nam. Hetzelfde geldt voor opleidingen in koordirectie, in jazz-improvisatie, in popmuziek, enz. Dit alles heeft geleid tot een ongekende toename van kwaliteit en kwantiteit en vooral van democratisering van het muzikaleven. Nog nooit is het aantal koren, korpsen en andere ensembles zo hoog geweest als in de afgelopen decennia, stelt de schrijver vast. Nog nooit ook heeft de overheid zoveel geld voor kunst over gehad. Opvallend is dan dat er in onze dagen weer van een

omslag sprake lijkt te zijn: 'democratisering' is een versleten begrip geworden, 'privatisering' is het nieuwe toverwoord.

Het boek wordt afgesloten met een alfabetisch geordend biografisch overzicht van alle Leeuwarder ingezetenen (waaronder Lambooy zelf) die in de naoorlogse periode een prominente plaats in het stedelijke muziekleven hebben ingenomen of nog innemen, inclusief hun cretekenen. – R.F.

Lecouteux, Claude. *Fantômes et revenants au Moyen Age.* Postface de Régis Boyer. Paris 1986, Editions Imago. 253 p., ill.

Hoe verraderlijk kunnen clichés niet zijn! Spoken en geesten zullen door de meeste hedendaagse lezers sneller met de Angelsaksische dan met de Skandinavische cultuur worden geassocieerd. Claude Lecouteux, die eerder een uitvoerige studie schreef over monsters in de literatuur van de Duitse Middeleeuwen, laat in dit boek ondubbelzinnig zien dat in die Middeleeuwen eerder een omgekeerde situatie heerste. Terwijl de Skandinavische literatuur, met name die van IJsland, wemelt van geesten en dolende afgestorvenen, valt daar in de Engelse Middeleeuwen nauwelijks een spoor van te bekennen. Dat betekent niet dat de middeleeuwse Engelsman er geen weet van zou hebben gehad, maar wel dat de Angelsaksische literatuur uit die tijd, vooral beheerst door gekerstende schrijvers, geestelijken, het 'spook' niet, of slechts misvormd tot een monster of een duivel, tot de schriftelijke neerslag liet doordringen. De 'Middeleeuwen' uit de titel van dit boek zijn dan ook nogal begrensd. Het gaat uitsluitend om de Noordepartese, Germaanse traditie en daarbinnen nog voor het leeuwedeel om IJslandse bronnen. De reden is simpel en geeft tegelijk aan hoe groot de onderzoeksproblemen op dit gebied kunnen zijn. De hoeveelheid geesten die in de literatuur van een bepaald gebied voorkomt is als het ware omgekeerd evenredig aan ritme en graad van kerstening van dat gebied. Alleen in de Skandinavische teksten heeft de kerstening van de verhaalstof het vóórchristelijk sediment nog niet onherkenbaar vervormd. Voor het Friese en Saksische cultuurgebied bezitten we voor dezelfde periode slechts zeer weinig vergelijkbare bronnen. Enkele glossen bij antieke teksten, en vooral de exemplerverzameling die Caesarius van Heisterbach rond 1219-1223 aanlegde, vormen schier het enige, reeds semi-geleerde en vaak sterk door een kerkelijke bril vervormde materiaal dat ons daar rest. Toch is juist Caesarius, die deels uit lokale tradities putte, er een sprekend bewijs van dat de gekuisde literaire traditie andere, meer ongecontroleerde vormen van overlevering niet in de weg stond, althans niet kon uitschakelen.

Aan de hand van zulke bronnen ontleedt Lecouteux systematisch het stelsel van voorstellingen, overtuigingen en praktijken dat het geloof aan of liever gezegd de angst voor de dolende zielen omringt. Het gaat immers niet om een buiten- of bovenmenselijke categorie van geesten (zoals de elfen of de engelen), maar om de levende geest van afgestorvenen (d.w.z. afgestorven aan slechts één van de beide wijzen van leven, de lichamelijke), die als mensen hun menselijke eigenschappen en zelfs hun karakter of temperament behouden. Zowel het heidense als het christelijke westen worden er, aldus Lecouteux, door gekenmerkt dat ze de doden weer in de wereld van de levenden willen onderbrengen, vanuit de overtuiging dat de dood wel het lichaam, maar niet het levensbeginsel (het 'andere leven', zoals de kerk zou zeggen) doodt. De feitelijke vormgeving van het geestengeloof heeft, zo laat de schrijver zien, twee wortels, namelijk de angst voor de overledenen, die geen gesocialiseerd lichaam meer hebben om hun vitale kracht in goede banen te leiden, en de ontzetting over elke abnormale dood (waaronder zelfmoord, verdrinking, verminking en later het ongedoopt sterven hoog scoren), aangezien welk defect ook zijn weerslag kan hebben op de kwaliteit van het leven in de andere wereld en de dode dus kan dwingen terug te keren om verhaal of voltooiing te zoeken. Met Delumeau stelt Lecouteux dan ook dat het geloof in dolende

zielen ontstaat uit het gevoel van de tragische mislukking van een overgangsrite. Vandaar de behoefte om de overgang van het overlijden te omgeven met een uitgebreid aanvullend, compenserend of herstructurerend ritueel, dat er als het ware op gericht is de vitale kracht van de dode te hersocialiseren door haar dienstbaar te maken aan de vruchtbaarheid van de aarde of de gemeenschap: de dode wordt beschermer, schutspatroom (later patroonheilige). Lecouteux ontleent deze theorie aan Dumézils leer van de trifunctionele ideologie, waarbij de dode verbonden wordt met de derde, productieve functie.

De diepe worteling van het geloof in dolende afgestorvenen heeft de kerk er al in een vroeg stadium (Augustinus) toe gedwongen een christelijk alternatief te bieden. De dolende zielen werden gaandeweg geduid als lijdende zielen, hun macht werd geneutraliseerd door hen aan een plaats te binden (de opkomst van het vagevuur-idee: Lecouteux volgt hier Le Goff), en hun tussenkomst werd geduid als verschijning in een droom. Juist op dat laatste punt heeft de christelijke herinterpretatie haar grootste successen geboekt. Lecouteux aarzelt niet een organische overgang te postuleren van het geestengeloof naar de hele verschijnings- en visioenenliteratuur rond Christus, de H. Maagd en de heiligen: zij geven raad en bijstand en helpen de afgestorven zielen rust te vinden. Tegelijk daarmee worden de geesten door de kerk van het rijk van de werkelijkheid (ontmoeting met geesten in wakende toestand) naar dat van de verbeelding, de fantasie, verwezen. De dolende ziel wordt tot een fantasmagorie, een spook. In een volgend stadium zal de opwekking van dat spookbeeld in verband worden gebracht met de opkomende demonologie: het is een duivelse intrige. Vandaar is het nog maar één stap naar een identificatie van de geest met een 'duivel' – zoals de duivelbanner feitelijk een geestenbanner is. Het woord 'duivel' is hier dubbelzinnig. De kerk speelt daarmee.

In zijn conclusie belandt Lecouteux met een reuzenstap in de negentiende en twintigste eeuw om te stellen dat de achteruitgang van de familiezin en de aloude overleveringen samen met de medicalisering van de dood het geloof in geesten de doodsteek geeft. Een hinderlijke banaliteit, die ten onrechte voorbij gaat aan de eventueel wèl zinvolle vraag naar mogelijke vorm- en functieveranderingen van het geestengeloof. – Willem Frijhoff.

Lied, Tanz und Musik im Brauchtum. Protokoll der Arbeitstagung der Kommission für Lied-, Musik- und Tanzforschung in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.V. vom 9. bis 12. September 1982 in Münster/Westf., hrsg. von Renate Brockpähler. Münster/Westf. 1985, Volksk. Komm. f. Westf. des Landschaftsverb. Westfalen-Lippe. VIII, 107 p.

Van de jaarlijkse werkvergaderingen van de Kommission für Lied-, Musik- und Tanzforschung van de Deutsche Gesellschaft für Volkskunde was die van 9 tot 12 september 1982 in Münster (Westf.) geheel gewijd aan het thema 'lied, muziek en dans bij traditionele gebruiken'. Dit boekje vormt een neerslag van de daar ter tafel gebrachte onderzoeks- en discussiebijdragen.

E. Mascher (1-12) voert de rij aan met een overzicht van de stand van het muziekinstrumenten-onderzoek in Noord-Duitsland. Te lang heeft men zich hier beziggehouden met het louter inventariseren van de instrumenten ten koste van het onderzoek naar het daadwerkelijk gebruik ervan. Veel verwacht hij dan ook van de pas begonnen systematische verwerking van de (regionale) tijdschriftliteratuur. De combinatie van de al aanwezige instrumentkundige dokumentatie en de beschrijvingen van het gebruik van dezelfde instrumenten in deze tijdschriften belooft een vruchtbare synthese te worden. *E. Klusen* (15-27) rapporteert vervolgens over gebruiksgebonden muziek in het gebied van de Nederrijn in de negentiende en twintigste eeuw. Hij baseert zich op liedschriften en op interviews met ex-muzikanten,

gegevens die Klusen verzamelde in de jaren vijftig en zestig toen hij verbonden was aan de omroep (WDR) en aan het Nederrijnse volksliedarchief. Zijn belangrijkste conclusies zijn: Muzikanten in dit gebied vormden gewoonlijk met zes tot acht man een boerenkapel, welke de naam droeg van de aanvoerder. Vooral tussen maart en oktober, tussen voorjaars- en najaarskermis, waren ze doorlopend op pad en verzorgden de muziek bij alle denkbare feestelijke gelegenheden. Buiten het seizoen leefden de muzikanten als gewoon burger in kleine stadjes en op het platteland. Ook de naburige gebieden in Nederland behoorden tot hun werkterrein. Gespeeld werd voornamelijk uit overgeërfde of zelf samengestelde liedschriften. Tot ca. 1870 overheerste de strijkbezetting, daarna oriënteerde men zich steeds sterker op de populaire stedelijke militaire blaaskapellen. Na de eerste wereldoorlog maakte de opkomende amusementsindustrie hun activiteiten steeds meer overbodig. De muzikanten zelf waren intussen oude mannen geworden. Ze verloren gaandeweg de aansluiting met de nieuwe ontwikkelingen, "en hun bladmuziek verstofte in de koffers onder hun bedden...", aldus Klusen. *S. Top* (29-34) signaleert daarna met voldoening in het huidige volksverhaalen liedonderzoek een groeiende interesse voor repertoire-analyse en biografische methode. Dit duidt erop dat in het onderzoek de mens zelf weer centraal komt te staan. Vooral de biografische achtergronden van nog levende zegspersonen kunnen een onuitputtelijke bron van informatie betekenen. Hij illustreert dit aan de hand van een film die hij maakte rondom zijn informante Meen van Eyken: 'Een biografie in liederen'. *P. Haegele* (35-42) richt zich in zijn bijdrage op het dilemma waar elke veldwerker vroeg of laat voor komt te staan. Enerzijds moet deze namelijk buitenstaander blijven teneinde datgene wat hij waarneemt zo objectief mogelijk vast te leggen. Anderzijds maakt die onderzoekseis het hem nu juist onmogelijk om precies mee te voelen wat de (subjectieve) traditiedrager nu eigenlijk beweegt en beheerst. Dit laatste gemis is erger, dus dan maar wat minder wetenschappelijke distantie van de kant van de onderzoeker, zo bepleit hij. *W. Brandsch* (43-61) stelt vervolgens vast dat er al uit de vorige eeuw diverse pogingen bekend zijn om volkszang in verband te brengen met lokale gebruiken. Zo deelde men ook een verzameling volksliederen uit Siebenbürgen in naar bepaalde gebruiken, op grond van de inhoud van de liederen. Na uitgebreide bestudering van deze indeling komt de schrijver tot de conclusie dat deze koppeling in de meeste gevallen elke grond mist. Ook in het algemeen laten liederen zich qua inhoud nauwelijks naar gebruiken indelen, betoogt hij. Wat bijvoorbeeld te denken van een kleine dorpsgemeenschap waar slechts geput kan worden uit een beperkt liedrepertoire en waar men dus bij bruiloften net zo gemakkelijk begrafenisliederen zingt als op begrafenisbruiloftsliederen? *E. Gerstner* (65-70) bericht over het Zwitserse dorpje Bosco Gurin, een Duits taaleiland in het kanton Tessin, waar zich vele Duitse liederen en gebruiken tot in de moderne tijd hebben gehandhaafd dankzij een aantal conserverende mechanismen (o.a. de jaarlijkse terugkeer in vakantietijd van voormalige dorpsbewoners). *W. Heimann* (72-84) vraagt zich af of een klein vakgebied als de muzikale volkskunde zich nu moet richten op een beperkt aantal aandachtsgebieden waarbinnen uit een groot aantal problemen kan worden gekozen, of zich juist moet concentreren op een gering aantal problemen dat gedeeld wordt door vele aandachtsgebieden. Aangezien in het eerste geval de innerlijke en uiterlijke samenhang van het vak in het gedrang komt, kiest Heimann voor de tweede mogelijkheid. Hij geeft daarvan een voorbeeld aan de hand van een oud probleem: het probleem van de massapsychologische gevolgen van het zingen van ideologisch gekleurde (bv. fascistische) liederen. Hij toont aan dat concrete volkskundige waarnemingsresultaten alleen maar algemene (bv. pedagogische) betekenis kunnen krijgen, als gebruik gemaakt wordt van abstractere (vele aandachtsvelden overstijgende) begrippen en problemen. De bijdrage van *K. Horak* (86-102) tenslotte is geheel gewijd aan de dans. Volgens hem is de dans altijd onverbreeklijk verbonden geweest met gebruiken. Bij de beoordeling van traditionele, aan een gebruik

gebonden, dansen moet men echter zorgvuldige bronnenkritiek toepassen. Veel van wat voor oud wordt versleten, is pas ontstaan in de vorige eeuw of zelfs in onze eeuw. De danstraditie van vóór die periode is voor het grootste deel ten onder gegaan in de economische, sociale en geestelijke stroomversnelling van de laatste twee eeuwen. Resten hebben zich slechts weten te handhaven in afgelegen oorden, onder conservatieve groepen en daar waar het toerisme een grote rol speelt. Gewoonlijk wordt daarbij alleen de uiterlijke vorm onderhouden, de zin ervan is allang vergeten. Aan het eind van zijn bijdrage geeft Horak een overzicht van de drie belangrijkste groepen 'gebruiksdansen': die welke verbonden zijn aan resp. de menselijke levensloop, het beroepsleven en de jaarkring. – R.F.

Lierop, Pieter van, Jos Perry [en] Hélène Vossen. *1 Mei. Strijd- en feestdag in Nijmegen.* Nijmegen 1986, Samenwerkingsverband 1 Mei Viering Nijmegen. Ongepag. [50 p.], enkele ill.; f 2,50.

In 1893, drie jaar nadat op een internationaal congres van socialisten in Parijs 1 mei tot dag van de arbeid was uitgeroepen, werd ook in Nijmegen het 1 mei-feest gevierd. In dit boekje geven de auteurs een vrij gedetailleerd overzicht van de nagenoeg jaarlijkse viering van deze dag in Nijmegen tot aan 1986. Van het begin af aan had het feest een tweeledig karakter. Enerzijds bood het de gelegenheid om tijdens een demonstratie en in redevoeringen eisen over bijvoorbeeld arbeidstijden te stellen en politieke idealen uit te dragen, anderzijds was het een echte feestdag, met overdag een fiets- of wandeltocht en een kinderfeest, en 's avonds een cultureel programma bestaande uit bijvoorbeeld muziekkuitvoeringen door De Stem des Volks of Onze Kracht, een revue of een filmvoorstelling. Het eigen karakter van het feest kwam onder andere tot uiting in het dragen rode vlaggetjes of linten, het ontbijten met radijsjes en, in de jaren vijftig, het dansen van de A.J.C. rond de meiboom. De auteurs wijzen niet alleen op veranderingen in de uiterlijke vorm van het feest maar schenken ook aandacht aan de spanningen tussen de verschillende linkse groeperingen in Nijmegen, die (ook) bij de organisatie van het 1 mei-feest aan de oppervlakte kwamen. Politieke meningsverschillen (bijvoorbeeld tussen PvdA en CPN) leidden er nogal eens toe dat men de voorkeur gaf aan een viering in eigen, besloten kring. Op de behoefte aan samenwerking of isolement bij de organisatie van het feest waren verschuivingen in de landelijke politieke machtsverhoudingen mede van invloed. In de jaren vijftig en zestig zakt bij de arbeiders de belangstelling voor het feest in; in 1959 werd voor het laatst een demonstratie gehouden op deze dag. De traditie wordt aan het eind van de jaren zestig echter nieuw leven ingeblazen door de kleine linkse partijen (o.a. de PSP), actiegroepen en studenten. Als reactie op deze vieringen, die door onder andere de harde muziek op de feestavonden bij ouderen niet erg aanslaan, en ook om op deze dag uiting te geven aan onvrede met het regeringsbeleid neemt sinds 1984 een Samenwerkingsverband van 'groot links' (PvdA, Vara, Nivon en enkele FNV-bonden) opnieuw de organisatie van een eigen, afzonderlijk 1 mei-feest ter hand. Met dit boekje, voorzover mij bekend de eerste publicatie in Nederland uitsluitend aan dit onderwerp gewijd, hebben de auteurs een bruikbare bouwsteen aangereikt voor een toekomstige monografie over de 1 mei-viering in Nederland. – J.H.

Linderkamp, Heike. *Niedergerichtliche Strafformen und ihre Anwendung nach Quellen der Rechtspraxis. Ein Beitrag zur rechtlichen Volkskunde in Schleswig-Holstein.* Neumünster 1985, Karl Wachholtz Verlag. (Studien z. Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, 17). 103 p., 1 krt., 1 tab.; DM 15.-; ISBN 3-5290-2466-X.

Sinds Karl-S. Kramer in 1966 is begonnen met de opbouw van een kaartstelsel met regesten uit archivalische bronnen uit Holstein, als tegenhanger van een soortgelijk door hem

samengesteld corpus uit Beieren, verschijnen de afgelopen jaren steeds meer publicaties die uit dit systeem putten. In dit tijdschrift is daaraan regelmatig aandacht besteed. Het boekje van Heike Linderkamp is een volgende uit die rij. Zij heeft een groot aantal uitspraken uit de lagere rechtspraak en uit kerkeradsnotulen uit de zeventiende, achttiende en een deel van de negentiende eeuw gegroepeerd rond de uitgedeelde straffen. Zij komt tot de conclusie dat er geen dwingend, maar wel een los verband is tussen het misdrijf en de straf en dat de kaak en de zgn. Spaanse mantel veruit het meest voorkomen. Dat laatste wordt met een toegevoegde overzichtstabel (p. 75-82) nog eens nader aangetoond. – J.J.V.

Lingbeek-Schalekamp, C. *Overheid en muziek in Holland tot 1672. Een onderzoek naar de rechten en plichten van zangers, organisten, beiaardiers en speellieden, in overheidsdienst in de Nederlanden, in het bijzonder in Holland, tot 1672.* [Rotterdam] 1984, Blok & Flohr. (12) 322 p., 9 ill.; f 55,-; ISBN 9071019039.

Wie mocht menen dat de overheid pas in onze eeuw een rol is gaan spelen als regulerende factor in het Nederlandse (semi-)openbare muzikleven, wordt door dit boek wel uit de droom geholpen. De grafelijke hoven maar vooral de steden hebben in dit opzicht al vroeg een grote betekenis gehad, direct als werkgevers van musici, indirect als controlerende en subsidiërende instanties van muzikale activiteiten buiten de eigen sfeer. Zo hadden de stedelijke magistraten reeds lang voor de reformatie verstrekkende bevoegdheden inzake de kerkmuziek en wel door het toezicht dat zij uitoefenden op de colleges van kerk- en getijdenmeesters die in de plaatselijke parochiekerken met de muziek waren belast; kapittelkerken waren hierin autonoom. Met name sinds het begin van de vijftiende eeuw, als de meerstemmige liturgische zang algemeen wordt, is de overheid op dit gebied zeer actief en voeren veel steden een soort 'cultuurpolitiek': toezicht op het zangonderwijs op de scholen ten dienste van de kerkzang en de werving, aanstelling, taakomschrijving, (gedeeltelijke) honorering en scholing van zangers en organisten enz. Voorts hebben de steden hun eigen musici in dienst, speellieden en beiaardiers, met nauwkeurig omschreven taken waarin uiteraard de notie van 'handhaving van de openbare orde' een grote rol speelt. Dit element geldt niet voor de (spaarzame) hoven, die musici in dienst hebben voor eigen recreatie en voor representatieve doeleinden. In dit boek zijn dat het Haagse hof van de graven van Holland (later ook van Henegouwen en Zeeland), het Schoonhovense hof van de graven van Blois (1356-'97) en het hof van Frank van Borselen in Brielle en Sint Maartensdijk (Tholen). Uit de archieven van deze hoven en uit die van de Hollandse steden Dordrecht (groot), Rotterdam (middelgroot) en Brielle (klein) bevat het boek uittreksels uit passages die betrekking hebben op muziek en musici, beginnend in 1346 (Haagse hof) en eindigend in 1672 (stad Rotterdam), merendeels niet eerder gepubliceerd. Zij vormen de feitelijke kern van het boek (p.154-265). De betekenis van het Haagse hof is overigens na 1433 zeer gering, aangezien de leden van het Boergondische huis er slechts zelden verbleven.

In de voorafgaande hoofdstukken worden zeer systematisch alle aspecten van het muzikleven beschreven die door hoven en steden tot hun verantwoordelijkheid gerekend werden dan wel tot de belangensfeer van de musici zelf behoren. Dat zijn behalve de aanstelling, taakomschrijving en beloning van musici (gespecificeerd in zangers, organisten, beiaardiers en speellieden): organisatie, voortgezette opleiding, sociale zorg, instrumenten, boeken en insignes. De auteur doet dit op basis van een indrukwekkende verzameling van, ten dele reeds gepubliceerde, archivalia uit de hele Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, met de nadruk op Holland, Zeeland en Henegouwen. We lezen er over de sociale positie van musici; de fluctuaties van de arbeidsmarkt en de daarmee samenhangende financiële waardering; de verhouding tussen scholen en beroepskoren; de verschillen in aanzien c.q. beloning van musici naar gelang van de status van hun werkgever en die van henzelf (priester- versus

lekezangers); de functie van gilden en broederschappen; 'moderne' verschijnselen als kosten-beheersing onder het mom van decentralisatie. In de loop van de zeventiende eeuw neemt de overheidsbemoeienis met, i.c. de betrokkenheid van de steden bij, het muziekleven sterk af. Alsof ze daarop anticiperen, verplichten sommige steden hun musici deel te nemen aan plaatselijke *collegia musica*, door aanzienlijke burgers gevormde ensembles, die de basis zullen vormen van de latere amateurmuziekverenigingen en beroepsorkesten, die op hun beurt weer bij de overheid om subsidie zullen aankloppen.

Lingbeek heeft een schat aan boeiende gegevens bijeengebracht. Ook in de beschrijvende hoofdstukken overweegt een zakelijke, op feiten gerichte informatie. De strikte systematiek gaat hier en daar onvermijdelijk enigszins ten koste van de eenheid van plaats en tijd. Daar heb ik minder moeite mee dan met haar wat stroeve stijl van schrijven, er kan nauwelijks een lachje af. De reproductiekwaliteit van de negen illustraties is matig, het bindwerk – voor een boek dat nog jaren als naslagwerk dienst zal doen – ronduit slecht. Daartegenover staan een duizelingwekkende literatuurlijst en een register op persoons- en plaatsnamen. – F.H.M.

Man and picture. Papers from the first international symposium for ethnological picture research in Lund 1984, ed. by Nils-Arvid Bringéus. Stockholm 1986, Almqvist & Wiksell International. 264 p., tatr. ill.; Skr. 188,-; ISBN 91-22-00794-6.

Enkele jaren geleden is door Helle G. Snell in dit tijdschrift uitvoerig aandacht besteed aan het pleidooi van N.A. Bringéus in zijn boek *Bildlore* voor een intensiever gebruik van de afbeelding in volkskundig onderzoek (VB 10 (1984), 64-70). Het congres in Lund waarvan deze bundel met twintig bijdragen de neerslag is, is daarop een vervolg. In zijn boek legde Bringéus de nadruk op het onderzoek naar de overdracht van waarden en normen door middel van afbeeldingen, dus op hun instrumentale functie. Hij onderscheidde het daarmee van onderzoek dat zich richt op de verklaring van afbeeldingen uit hun cultuurhistorische context, dat naar zijn mening tot het werktein van de cultuurhistoricus hoort. In de inleiding tot deze bundel trekt hij de grens ruimer en vraagt hij aandacht zowel voor de afbeelding als afspiegeling van de cultuur, als voor haar instrumentale aspecten. Gezien de grote, nogal onsamenhangende diversiteit van de bijdragen, had hij geen andere keus. Een aantal bijdragen vallen, door hun beperkt iconografisch karakter, zelfs niet binnen deze veel minder dogmatisch getrokken grenzen. Dat maakt de samenvatting van het gebodene niet eenvoudiger. Ze zal, zoals zo vaak bij congresbundels, niet veel meer dan een opsomming van de in mijn ogen belangrijkste bijdragen zijn.

Let men in het bijzonder op de overdracht van normen en waarden, dan kan men ruwweg twee typen onderzoek onderscheiden: dat naar de emotionele aanvaarding of afwijzing van afbeeldingen omdat men ze associeert met bepaalde waarden, en dat naar de (vaak onbewuste) indoctrinatie door middel van afbeeldingen. Van het eerste type is het onderzoek van *Eva Londos* (A pentecostalist's pictures. Attitudes toward a Free Church environment, p. 108-116, 6 ill.) een goed voorbeeld. Zij analyseert de reacties van 25 mensen op een tentoonstelling van de wandversiering van een aanhangster van de Pinkstergemeente en van die in haar ouderlijk huis. Een ander voorbeeld is het artikel van *Orvar Löfgren* (Wish you were here! Holiday images and picture postcards, 90-107, 15 ill.), waarin hij probeert aan te tonen dat de sociale spanning tussen de hogere en de lagere sociale groepen is af te lezen uit de prentbriefkaarten die ze vanuit hun vakantieadres naar huis zenden (zie ook VB 12 (1986), 405, waar dit artikel al eerder is aangekondigd). Zijn bewijsvoering is overigens sterk hypothetisch omdat hij zich beperkt heeft tot twee typen kaarten (vulgaire en niet-vulgaire) en die zonder verder onderzoek naar de gebruikers toewijst aan de genoemde sociale groepen. Hetzelfde geldt ook, maar nu noodgedwongen, voor het artikel van *Christine Östling* (The ploughing Adam in medieval church-paintings, 13-19, 5 ill.). Haar eindconclusie bij de

bespreking van de muurschilderingen van een ploegende Adam in de kerken in Schonen is, dat ze voor de vijftiende-eeuwse kerkgangers een emotionele betekenis, hetzij van religieuze, hetzij van sociale aard, gehad moeten hebben. Voorbeelden van het tweede type onderzoek, naar de indoctrinatie door middel van afbeeldingen, zijn de artikelen van *Kerstin Rodin* (Women striving for dominion, 20-27, 8 ill.) en *Sigrid Jacobeit* (Frauendarstellungen in der "Gartenlaube", 201-223, 24 ill.). Rodin betoogt dat afbeeldingen (en literatuur) over de vrouw die de baas is in huis in feite dienden om de heerschappij van de man te ondersteunen, een stelling die individueel-psychologische connotaties (naar mijn mening ten onrechte) volledig buiten beschouwing laat. Jacobeit vindt in de afbeeldingen in het familietijdschrift *Die Gartenlaube* het huisvrouw- en moederschapsideaal van de heersende burgerij terug.

Hoewel de vijf genoemde artikelen zich van de andere onderscheiden door hun aandacht voor de maatschappelijke context, zijn ze minstens zo belangwekkend door het gebruik van hun bronnen (de enquête, de prentbriefkaart, de muurschildering, het familietijdschrift). Bronnen staan centraal in de artikelen van *Mereth Lindgren* (Life of the medieval woman in the mirror of Eve and Mary, 133-145, 15 ill.) en *Rolf Wilhelm Brednich* (Laterna magica – Die grosse Welt im kleinen Glasbild, 176-183, 4 ill.). Lindgren ziet in de middeleeuwse afbeeldingen van Eva en Maria een bruikbare bron voor de kennis van het dagelijks leven in de tijd van de kunstenaar, mits men er rekening mee houdt dat hij naar een voorbeeld kan hebben gewerkt en aan bepaalde iconografische conventies gebonden was. Brednich wijst op de catalogi van verzendhuizen, met overzichten van voorradige lantaarnplaatjes, als bron voor de kennis van een medium dat, naast kinderprenten en -boeken, grote invloed moet hebben gehad op de voorstellingswereld van kinderen, een overigens nogal gratuite bewering, waarmee de lezer weinig zal kunnen doen.

Het artikel van Brednich zou men nog kunnen toevoegen aan de groep waarin de instrumentale functie van de afbeelding uitgangspunt is. Voor het artikel van Lindgren geldt dat zeker niet. Hoewel hij er niet op uit is om de afbeelding te verklaren uit haar culturele context, is zijn benadering toch duidelijk cultuurhistorisch en niet maatschappij-kritisch. Dat geldt zeker ook voor de artikelen van *Bjarne Kildegaard* (Unlimited memory. Photography and differentiation of familiar intimacy, 71-89, 9 ill.) en *Lena Johannesson* (Mass mediated. 19th century and new concepts of visual identity, 184-200, 13 ill.), die desondanks tot de interessantste van de bundel behoren. Kildegaard plaatst het gebruik, in de negentiende eeuw, om gestorven kinderen te fotograferen in zijn culturele context (zie ook VB 12 (1986), 403). Johannesson constateert vanaf het eind van de achttiende eeuw een toenemende individualisering van de afbeeldingen van mensen. Door deze individualisering werd men zich in toenemende mate bewust van zijn visuele identiteit, een ontwikkeling waarin de fotografie (maar pas in een later stadium) een belangrijke rol speelde.

Het meest traditioneel tenslotte zijn de artikelen waarin afbeeldingen van legenden of exempelen met hun literaire voorbeelden geconfronteerd worden en de zuiver iconografische artikelen waarin de geschiedenis van bepaalde motieven en symbolen gevolgd wordt. Voorbeelden van de eerste groep zijn *Oloph Odenius* ("Die Alte die schlimmer als der Teufel war", 126-132, 6 ill., over de laat-middeleeuwse muurschilderingen van ATh 1353, die ter vermaning van de gelovigen in de kerk werden aangebracht) en *Gertrud Benker* (St. Christophorus. Stufen der Bildwerdung, 146-156, 6 ill.). Voorbeelden van de tweede groep zijn *Christa Pieske* (Amoretten, Elfen und Zwerge. Bildmotive der Luxuspapierzeit 1860-1910, 224-236, 9 ill.) en *Katalin Sinkó* (Die Taube als Unschuldssymbol, 237-251, 13 ill.). In deze vier artikelen speelt zelfs de culturele context geen of slechts een marginale rol. Ik kan me voorstellen dat Bringéus, ook nadat hij de grenzen verruimd had, dat een probleem heeft gevonden. Dat hij ze niettemin heeft opgenomen pleit niet alleen voor zijn ruimhartigheid, het maakt ook dat ik mij afvraag of afbeeldingen wel voldoende stof bieden

voor een beperkt maatschappijkritische benadering. Maar misschien wil ik te veel, te gauw.
– J.J.V.

Nissen, Peter. *De Eucharistische Kruistocht van het Bisschoppelijk College in Roermond. Geschiedenis van een katholieke jeugdbeweging voor middelbare scholieren, 1933-1983.* Roermond 1985, Stichting E.K./C.S. 82 p., talrijke ill.; f 27,50.

Nadat paus Pius X in zgn. communiedecreten uit 1905 en 1910 de katholieke gelovigen en in het bijzonder de jeugd had aangespoord dikwijls ter communie te gaan, werden in verschillende landen door priesters jeugdverenigingen opgericht om aan dit streven gestalte te geven. In Nederland ontstonden dergelijke verenigingen in de jaren twintig en dertig in Brabant en Limburg. Naar Vlaams voorbeeld droegen zij de naam Eucharistische Kruistocht. Van de geschiedenis, de activiteiten, de organisatievorm en de feesten van één zo'n vereniging, de Eucharistische Kruistocht die van 1933 tot 1983 heeft bestaan aan het Bisschoppelijk College te Roermond, geeft de auteur in dit boekje een overzicht. Daarvoor heeft hij gebruik gemaakt van het archief van de vereniging, van persoonlijke archieven van oud-leden, van gedrukte bronnen (o.a. door de vereniging uitgegeven tijdschriften, jaarverslagen en kranteknipsels), mondelinge bronnen en literatuur.

De bezigheden van de vereniging beperken zich niet tot de dagelijkse – in de jaren zestig verminderd tot 'geregelde' (33) – bijwoning van de mis en tot de deelname aan bedevaarten en processies. Ook de culturele vorming en de ontspanning van de gemiddeld ongeveer honderd leden kregen veel aandacht. Dat gebeurde op de bijeenkomsten van een uur op zondagochtend na de mis, door middel van toneeluitvoeringen en bonte avonden, en tijdens bijvoorbeeld historische wandelingen, excursies en zomertochten. Een inspirerende figuur op dit gebied was de leraar Jo Hansen, die gedurende dertig jaar zijn stempel op de vereniging heeft gedrukt. Met succes wist hij de belangstelling van de leden te wekken voor de geschiedenis, de volkskunde en het dialect van Limburg en Vlaanderen, en van Roermond in het bijzonder. In de jaren veertig en vijftig werden door de vereniging tijdens de vasten, meestal op Goede Vrijdag, tien wegkruisen geplaatst in Roermond en omgeving. In 1954 nam de vereniging deel aan de uit Vlaanderen afkomstige actie tegen het opdringen van de figuur van de kerstman in de reclame. Deze zou niet passen bij de christelijke viering van het kerstfeest en zal, veronderstelt de auteur, door Hansen tevens beschouwd zijn als vreemd aan de Limburgse volkscultuur. De vereniging werkte verder mee aan verschillende inzamelingsacties voor godsdienstige en liefdadige doeleinden. De veranderingen in het geestelijk klimaat in de jaren zestig en de toename van het aantal leerlingen op het college leidden er toe dat de vereniging in 1968 gesplitst werd. De culturele activiteiten, het organiseren van lezingen en excursies, werden voortgezet in een Culturele Sociëteit, maar namen aan het eind van de jaren zeventig in betekenis af. De sociëteit werd in 1983, met de viering van het tiende lustrum van de vereniging, opgeheven. Met deze, zoals hij zelf al aangeeft, meer beschrijvende dan analyserende weergave van enkele, weliswaar weinig spectaculaire, culturele activiteiten aan een katholieke middelbare school heeft de auteur de aandacht gevestigd op een nog nauwelijks ontgonnen, maar interessant studieterrein en een aanzet gegeven tot verder onderzoek. – J.H.

Oberfeld, Charlotte, und Peter Assion (Hrsg.) *Erzählen – Sammeln – Deuten. Den Grimms zum Zweihundertsten.* – Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung N.F. 18 (1985) p. 1-199.

Bij een nieuwe uitgever en met een enthousiaste planning voor de komende afleveringen bieden de redacteurs van de Hessische Blätter met dit nummer een feestelijke aflevering aan

waarin alle bijdragen in meerdere of mindere mate betrekking hebben op de gebroeders Grimm, hun werk, hun ideeën en de invloed daarvan. Ter nadere oriëntering diene de volgende selectie. In de *Deutsche Sagen* van de gebroeders is, bij gebrek aan gegevens, de weerwolf slecht vertegenwoordigd, hoewel er in de Duitse landen gedurende de laatste vijf eeuwen al dan niet vermeende weerwolven te over zijn geweest. Grimm-navolgers hebben al veel bewijzen uit de negentiende en twintigste eeuw boven tafel gebracht; uit de daaraan voorafgaande eeuwen draagt *Alfred Höck* een serie archivalische gegevens uit Hessen aan: afgezien van getuigenissen van mensen die een weerwolf hebben gezien zijn het hoofdzakelijk strafprocessen tegen mensen die iemand voor weerwolf hebben uitgesproken en dat meestal in samenhang met heks of tovenaars (71-75). *Gabriele Göbel* en *Dietmar Hüppner* belichten de rol die de aap speelt in de vertellingen van de bewoners van Zuid-Amerika, Afrika en Azië (de herkomstgebieden van het dier) en analyseren de in de Westeuropese christelijke cultuur gangbare opvattingen over de aap: een zondaar, een duivelscreatuur en een lelijk, dom, geil en drankzuchtig beest (77-92).

De oorspronkelijk niet specifiek voor kinderen bedoelde sprookjes die de gebroeders voor hun *Kinder- und Hausmärchen* kozen zijn door hen stilistisch en inhoudelijk zodanig getransformeerd dat zij volgens de toenmalige (begin negentiende-eeuwse) opvattingen goed genoeg werden geacht voor de burgerlijke kinderkamer. Sindsdien hebben conservatieve literatuurpedagogen de burgerlijk-moralistische tendensen in de KHM uitgediept en de sprookjes op die manier bruikbaar gemaakt voor een nationaal-volksaardige en uiteindelijk nationaal-socialistische opvoeding. Vanaf ca. 1870 tot ca. 1900 is er een groep pedagogen (o.l.v. Tuiskon Ziller) die ervoor ijvert en wie het ook gelukt de 'ontwikkeld-darstellende Methode' in het lager onderwijs doorgevoerd te krijgen. Doel hiervan was de christelijke ethiek en de burgerlijke normen uit te dragen, maar evenzeer de kinderlijke fantasie aan banden te leggen. Rond de eeuwwisseling ontstond in reactie hierop een streven (met als voornaamste vertegenwoordiger Heinrich Wolgast) naar verandering van de sprookjesconceptie: het sprookje moest louter als een vorm van kunst worden beschouwd. Deze beweging ging geleidelijk over in de Erlebnispädagogik die in de eerste decennia van onze eeuw een belangrijk stempel drukte op de sprookjesdidactiek en die na 1945 opnieuw betekenis kreeg. In de Erlebnispädagogik ging het erom de kinderlijke fantasie te ontwikkelen waardoor naar men meende een rijk zieleleven, metafysisch denken en godsdienstigheid zouden worden aangekweekt. Intussen zagen de nationalisten en later de nationaal-socialisten in het sprookjesonderwijs een middel om vaderlands en Germaans cultureel erfgoed aan de jeugd over te dragen. De KHM werden dienovereenkomstig (nationalistisch, racistisch) geïnterpreteerd en bewerkt en vormden als zodanig een belangrijke bijdrage tot de ideologievorming in de scholen van het Derde Rijk, niet alleen in het literatuuronderwijs, maar ook in heemkunde-, geschiedenis- en godsdienstlessen. *Ulrike Bastian*, de auteur van dit artikel, gaat nog in op de na-oorlogse sprookjesdidactiek: de formeel-esthetische (Max Lüthi), de ideologiekritische in de BRD, de marxistisch-leninistische in de DDR, de psychologische en diepte-psychologische, gebaseerd op Freud en Jung. Het feit dat iedere willekeurige stroming de KHM met om het even welke doelstelling kan gebruiken verklaart zij uit de aard van de sprookjes zelf en uit de wijze waarop de gebroeders Grimm ze hebben opgeschreven (93-102).

Onder de titel 'Märchen als Politikum: Die Diskussion in der Nachkriegszeit' plaatsten de uitgevers een door hen ingeleide en van twee eigentijdse reacties (van resp. *Jörg Becker* en *Siegfried Heyer*) voorzien verkorte Duitse versie van het in 1947 door T.J. Leonard gepubliceerde artikel 'First Steps in Cruelty'. Leonard deed al tijdens de tweede wereldoorlog een onderzoek naar Duitse kinderboeken om te weten te komen met welke lectuur de nationaal-socialisten waren grootgebracht. In het genoemde artikel verklaarde hij de Duitse mentaliteit

en de wreedheden van de nazi's uit de aard van de sprookjes en uit de wijze waarop de Duitse kinderen deze sinds ca. 1870 met de paplepel en in grote hoeveelheden kregen ingegoten (111-116). In zijn reactie plaatst Becker het artikel van Leonard in het licht van de naoorlogse tijdgeest ('der hilflose Anti-Faschismus'): het was toen mode om met dit soort ongenuanceerde verklaringen aan te komen. Overigens laat hij zien dat alle filosofische, psychologische, didactische en verdere wetenschappelijke bemoeienis met sprookjes gedurende de laatste honderd jaar geen enkele consensus of sluitende conclusie heeft opgeleverd (117-120). Heyer op zijn beurt vraagt zich af of de bewering van Leonard te bewijzen is: wanneer van een uniform opgevoede generatie een meerderheid niet crimineel wordt en een minderheid wel, kan de opvoeding niet als oorzaak van misdadig gedrag worden beschouwd. Als negatief bewijs voert hij aan dat na de tweede wereldoorlog bij veel kinderen de interesse voor sprookjes verflauwde, terwijl de jeugdcriminaliteit steeg (121-140). *Ingeborg Weber-Kellermann* wijst onderzoekers die zich bezighouden met de receptie van negentiende-eeuwse kinderboeken door negentiende-eeuwse kinderen de weg naar de bron(nen), memoires en autobiografieën van volwassenen, niet zonder voorbij te gaan aan de bezwaren die hieraan kleven. Uit de vele geciteerde passages van auteurs over het lezen in hun kindertijd blijkt dat kinderen zich destijds, behalve voor kindertijdschriften, nauwelijks voor het kinderboek als zodanig interesseerden, veeleer een ware passie ontwikkelden voor hetgeen er in de boekenkast van hun vader te vinden was (147-160). – M.v.D.

Oers, Hennie van, Paul Spapens (red.) en Lauran Wijffels. *Veel vermaak en weinig wol. De geschiedenis van de Tilburgse kermis*. Tweede druk. Z.pl. 1986, z.n. 308 p., talrijke ill.; f 35,-; ISBN 90-9001305-9 geb.

Al wordt de Tilburgse kermis al in 1570 in een document genoemd, pas vanaf het eind van de negentiende eeuw zijn er in ruime mate gegevens over beschikbaar in de bronnen. Dat zijn in hoofdzaak de plaatselijke kranten, de handelingen van de gemeenteraad en stukken in het archief van de secretarie van de gemeente. Op grond van deze bronnen, aangevuld met interviews en met archivalia in particulier bezit, weten de auteurs, met medewerking van Fons Plevoets, Piet Horsten en Frans de Kok, op treffende wijze duidelijk te maken hoe in Tilburg gedurende ongeveer de laatste honderd jaar kermis is gevierd. Een belangrijk deel van het boek, dat overigens geen wetenschappelijke studie beoogt te zijn, bestaat uit een nauwkeurige beschrijving van de verschillende attracties die in deze tijd op de Tilburgse kermis hebben gestaan, van de etenswaren die men er kon kopen, en uit portretten van uit Tilburg afkomstige kermisexploitanten. De auteurs wijzen er regelmatig op hoe als gevolg van technische, sociaal-economische en culturele ontwikkelingen bepaalde attracties verdwenen en nieuwe hun plaats innamen. Daarnaast komen onder andere de opbouw en het zogenaamde begraven van de kermis ter sprake, de verpachting door de gemeente en de financiële kanten van de kermis, het bezoek van jongelui aan de kermis in groepsverband en de naast de grote kermis voorkomende wijkkermissen ter sprake. De talrijke fraaie foto's die in het boek gepubliceerd worden maken het mogelijk als het ware iets van de sfeer te proeven. De lange citaten uit de, achter in het boek nauwkeurig opgegeven, bronnen verlevendigen het beeld eveneens.

Voorafgaand aan de beschrijving van de kermis geven zij een overzicht van de plaats die dit evenement in de Tilburgse samenleving heeft ingenomen. Die was vrijwel onomstreden. Slechts enkele jaren is de kermis niet gehouden, nl. tijdens de beide wereldoorlogen en gedurende enkele jaren na de eerste wereldoorlog, toen de gemeente bezorgd was om de economische situatie en verenigingen van katholieke signatuur zich inspanden om het drankgebruik te beteugelen. Maar echt afgeschaft werd het feest nooit. Evenmin kwamen tijdens de kermis sociale spanningen aan de oppervlakte. Wel zijn de datum en duur van de

kermis enkele malen aan verandering onderhevig geweest. De wensen en belangen van de belangrijkste werkgevers in de stad, de textielabrikanten, en van de kermisexploitanten waren daarop van invloed. Over de deelname van de plaatselijke bevolking hebben de auteurs een duidelijk standpunt. "Alle rangen en standen vierten dit feest, iedereen op zijn of haar manier" (7). Bronnen, die iets zeggen over de sociale samenstelling van het publiek en over het gedrag tijdens de kermis van verschillende maatschappelijke groeperingen, zijn er echter nauwelijks en daarom valt een stelling als deze moeilijk te controleren. Alleen voor de laatste decennia van de negentiende eeuw lijkt dit wel mogelijk. Op grond van kranteberichten uit deze periode maken de auteurs aannemelijk dat de sociale bovenlaag concerten, bals, matinées musicales e.d. in de sociëteiten kon bezoeken, terwijl de fabrieksarbeiders en de rest van de bevolking daarvan waren uitgesloten. Daaruit blijkt dat de sociale en culturele verschillen, die in Tilburg als gevolg van de industrialisatie waren ontstaan, ook zichtbaar waren tijdens de kermis. Het is waarschijnlijk dat ook in latere perioden dergelijke verschillen hebben bestaan in de deelname aan de kermis; op de mededeling na dat vóór de oorlog een bepaalde avond bestemd was voor de komst van het 'gegoede publiek', gaan de auteurs daar verder niet op in. De houding van de katholieke kerk tegenover de kermis komt slechts incidenteel ter sprake in het boek. De Tilburgse geestelijkheid schijnt zich niet sterk tegen de kermis te hebben verzet en zich grotendeels te hebben bepaald tot het stimuleren van vermaak in eigen kring, zoals de vooroorlogse kermisfeesten van de Katholieke Kring en de R.K. Werkliedenvereniging. Nader onderzoek in kerkelijke archieven kan misschien meer licht werpen op het door de kerk gevoerde beleid. De Tilburgse kermis, met ca. 200 attracties de grootste in het land, wordt thans door ongeveer twee miljoen mensen bezocht. Graag zou men willen weten hoe het is gekomen dat juist in Tilburg zo'n grote kermis wordt gehouden; deze vraag wordt echter niet gesteld. In geen enkel opzicht willen deze kleine opmerkingen echter afbreuk doen aan de, overwegend documentaire, waarde van dit boek. — J. Helsloot.

Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onder redactie van W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers. Edam 1984, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. XXIV, 429 p., ill., krt.; f 57,50; ISBN 90-9000-802-0.

De in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stelde zich in de woorden van haar eerste secretaris de "vorming, verbetering en beschaving van den burger" (11) ten doel, d.w.z. van degene die geen of weinig opleiding had genoten. Op buitengewoon veelzijdige en creatieve wijze heeft de nog steeds bestaande vereniging sindsdien aan deze doelstelling uitvoering gegeven. Na een korte karakteristiek van de Maatschappij door A.J. Wichers (XI-XXIV), geeft P.N. Helsloot in het eerste deel van dit gedenkboek een systematisch overzicht van de talloze initiatieven en activiteiten die het Nut tot aan de jaren tachtig van deze eeuw heeft ontplooid (1-186). In negen hoofdstukken, die ieder een min of meer afgebakende historische periode bestrijken, behandelt hij volgens een telkens herhaald stramien de bemoeienissen van het Nut op het gebied van het onderwijs, de inrichting van volksbibliotheken, de uitgave van allerlei geschriften, de middelen aangewend of voorgesteld om de bevolking geestelijk en materiëel te verheffen o.a. door het houden van volksvoorzittingen en het opzetten van spaarbanken, de 'overige activiteiten' en de interne organisatie van de Maatschappij. Elk hoofdstuk begint bovendien met een korte karakteristiek van het betreffende tijdvak. Door deze opzet krijgt men zicht op de samenhang van de verschillende activiteiten in het kader van hun tijd, terwijl het ook mogelijk is telkens een bepaalde paragraaf in opeenvolgende hoofdstukken te lezen, wanneer men een beeld wil verkrijgen van de ontwikkelingen op een van de aandachtsgebieden.

Mede onder invloed van de bronnen die hij heeft geraadpleegd, o.a. jaarverslagen van de Maatschappij en handelingen van de algemene vergaderingen, door het Nut uitgegeven rapporten en geschriften, en gedenkboeken, geeft de auteur in hoofdzaak een beeld wat het Nut op landelijke schaal heeft ondernomen. Vanuit specifiek volkskundig gezichtspunt verdienen daarbij o.a. de aandacht de pogingen die werden aangewend om het niveau van de liederenschat te verhogen, de beloning van goede daden door het uitreiken van ereblijken, getuig-schriften en legpenningen, en het opzetten van bijvoorbeeld kook-, huishoud-, naai-, knip- en handenarbeidcursussen. Dat het Nut, ondanks haar pretentie een algemene overkoepelende organisatie te zijn, in een maatschappij die steeds meer verzuild raakte als een 'neutrale' zuil werd beschouwd, vormde een hinderpaal bij de aanvaarding van de verschillende voorstellen. Tot een vereenzelviging met de doeleinden van bijvoorbeeld de arbeidersbeweging was het Nut echter evenmin bereid. Dit leidde er toe dat het soms 'links ingehaald' werd door organisaties die zich speciaal toededen op de vorming van arbeiders, zoals het Instituut voor Arbeidersontwikkeling.

Maar ook de organisatie van de Maatschappij zelf in plaatselijke afdelingen, de zgn. departementen, stelde grenzen aan het welslagen van de door het hoofdbestuur geformuleerde doeleinden. De departementen, die ten opzichte van dit, het langst in Amsterdam zetelende, hoofdbestuur steeds meer autonomie verwierven, bleken weliswaar bereid om in de plaats waarin zij gevestigd waren instellingen zoals spaarbanken en bibliotheken op te zetten, maar de geestelijke verheffing van de minder ontwikkelden kwam verder nauwelijks van de grond. De starheid van de sociale verhoudingen, waarin de kloof tussen hoog en laag goeddeels onoverbrugbaar was, bleef daarvoor tot aan het einde van de negentiende eeuw een belemmering. Veel departementen beschouwden het organiseren van een reeks lezingen in de winter, en dan alleen voor de eigen leden, als hun belangrijkste taak. Dat op deze 'Nutsvergaderingen' het bevorderen van de gezelligheid de overhand kreeg op het verwerven van kennis staat wel vast. Vanaf het begin van de twintigste eeuw doet zich een verandering voor in het beleid van het Nut. De gedachte dat lagere maatschappelijke groeperingen 'van bovenaf' cultureel op een hoger plan gebracht kunnen worden wordt steeds meer onwerkbaar geacht en raakt op de achtergrond. Tegelijkertijd groeit het aantal leden dat afkomstig is uit andere sociale lagen dan de elite, zoals voorheen gebruikelijk. Op het platteland krijgt het Nut nu haar grootste aanhang. Dit heeft o.a. tot gevolg dat de Maatschappij zich in de jaren twintig en dertig gaat opwerpen als verdediger van "de waarden van boer en dorp" (142). Ook na de oorlog neemt het aantal leden toe. In de departementen genieten de lezingen in de winter, bij voorkeur over land- en volkenkundige onderwerpen, dan nog steeds de grootste belangstelling. In het verenigingsjaar 1956/1957 b.v. werden door 290 departementen ongeveer 1000 bijeenkomsten gehouden voor ca. 140.000 bezoekers. Het is dit karakter van de departementen als gezelligheidsverenigingen dat een interessant voorwerp zou kunnen zijn van een volkskundige studie. In de jaren zeventig neemt de belangstelling voor het Nut sterk af. A.J. Wichers, die in het historisch overzicht de laatste twee decennia behandelt, wijt dit aan het gedateerd raken van de door het Nut aangeboden ontspanning. Het Nut miste de aansluiting met nieuwe ontwikkelingen en ging daardoor bijna ten onder. Van de ongeveer 300 departementen die in het begin van de jaren zeventig bestonden zijn er thans nog zo'n 50 à 75 over.

Het tweede deel van het gedenkboek bestaat uit negen artikelen waarin op enkele thema's uit de geschiedenis van het Nut nader wordt ingegaan. *W.W. Mijnhardt* maakt duidelijk dat de oprichting van de Maatschappij geen uniek verschijnsel was. Sinds het midden van de achttiende eeuw was in de Republiek een groot aantal deels elitaire genootschappen ontstaan, dat zich de bevordering van kennis en beschaving ten doel stelde. Van het ideeën-goed in deze verenigingen maakte het Nut dankbaar gebruik. Maar tegelijkertijd week het Nut in bepaalde opzichten van deze eerdere genootschappen af. Men richtte zich nadrukkelijk

niet (alleen) op de eigen kring, maar (ook) op de gewone man, men wilde het niet laten bij het maken van plannen, maar daaraan ook werkelijk uitvoering geven in de praktijk, en kon men dat niet doen in samenwerking met de overheid, dan zou men het wel onafhankelijk van haar doen. Het is niet verwonderlijk dat de eerste leden van het Nut mensen waren die door hun maatschappelijke positie, opleiding en instelling geen aansluiting hadden kunnen of willen vinden bij de bestaande genootschappen. Gedetailleerde gegevens over de eerste jaren van het Utrechtse departement, dat als voorbeeld werd genomen, laten dit zien. Na de Bataafse Revolutie van 1795 deed zich een omslag voor in het karakter van het Nut. De afstand tot de overheid nam af en leden van de politieke elite traden nu ook toe tot de Maatschappij. Daardoor was het Nut aan het begin van de negentiende eeuw een in brede kring aanvaarde instelling geworden (189-220). Het is bekend dat er tussen het Nut en het katholieke bevolkingsdeel geen natuurlijke verwantschap heeft bestaan. Toch bestond die afstand er in de begintijd niet. Een opmerkelijk gegeven is bijvoorbeeld dat in 1785 de eerste door de Maatschappij bekroonde prijsverhandeling geschreven werd door de pastoor van Oegstgeest, Petrus Schouten, die later zelfs voorzitter werd van het Leidse departement. Om verschillende redenen keerde hij zich echter al omstreeks 1790 van het Nut af, zoals *Th. Clemens* laat zien (221-230). *A.W.F.M. van de Sande* wijst erop dat in het begin van de negentiende eeuw verscheidene katholieke leden waren van de, door protestanten gedomineerde, Nutsdepartementen van Bergen op Zoom, Breda en Den Bosch. Zij hebben waarschijnlijk gehoopt op deze wijze hun carrièremogelijkheden te kunnen bevorderen. Toen in de jaren twintig evenwel duidelijk bleek dat katholieken bij bestuurlijke benoemingen gepasseerd werden, trokken zij zich uit de departementen terug (247-262). De opvattingen die, in het bijzonder gedurende de negentiende eeuw, binnen de Maatschappij bestonden over godsdienst en ethiek, de economie en de arbeidsverhoudingen worden behandeld door resp. *A. de Groot*, *W.D. Voorthuizen* en *P.D. 't Hart* (231-246, 297-307, 308-324). *P. Knolle* en *A. Martis* beschrijven de rol die het Nut in de negentiende eeuw speelde op het gebied het tekenonderwijs (263-296), *E. Mulder* belicht de verhouding tussen de Maatschappij en de hoogleraar pedagogiek *Ph. Kohnstamm* (325-337), en *A.L.T. Notten* ten slotte meent dat het niet waarschijnlijk is dat de verzorgingsstaat, die nu aan het afbrokkelen is maar die in de jaren zeventig de activiteiten van het Nut goeddeels overbodig heeft gemaakt, bij een eventueel economisch herstel zal terugkeren; daarvoor is de drang naar ontplooiing op eigen kracht te sterk geworden. Of hij daarmee suggereert dat daardoor de belangstelling voor het Nut zal toenemen is niet duidelijk (338-353).

Vanzelfsprekend kon de geschiedenis van het Nut in dit gedenkboek niet volledig behandeld worden. Om verder onderzoek te bevorderen reikt *F.B. Schenk* in het derde en laatste deel enkele hulpmiddelen daarbij aan. Deze bestaan uit een opsomming per jaar, van 1785 tot en met 1971, van de aantallen leden en departementen, een alfabetische lijst van departementen met opgave van de jaren die zij hebben bestaan, een lijst van degenen die van 1934 tot 1984 deel hebben uitgemaakt van het hoofdbestuur, een opgave van de archieven waarin stukken van departementen bewaard worden, een bibliografie van door het Nut uitgegeven werken en van studies over de Maatschappij en enkele korte biografieën van de secretarissen van het Nut. – J. H.

Religieuze volkscultuur. *De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk*, onder redactie van Gerard Rooijackers en Theo van der Zee. Nijmegen 1986, Sun. (Sporen). 173 p., ill.; f 10,-; ISBN 90-6168-262-2.

Het onderhavige boek bevat de lezingen die in de winter van 1985/86 voor de Geschiedenis Studenten Vereniging van de Katholieke Universiteit Nijmegen werden gehouden onder de noemer: "Volksgehoof, voorgeschreven orde en geleefde praktijk". Met die noemer werd de

verhouding tussen elite- en volkscultuur en meer in het bijzonder de invloed van de een op de ander (het zogenaamde beschavingsoffensief) centraal gesteld. Door de keuze van de auteurs werd tevens gezorgd voor een spreiding in de tijd, van de vroege middeleeuwen tot op heden. In de meeste bijdragen ligt het accent op de begripsbepaling, met enkele voorbeelden ter illustratie van het betoog, en de meest opvallende overeenkomst is dat nagenoeg alle inleiders de tegenstelling op de een of andere wijze relativeren. *Mayke de Jong* ('Volk' en geloof in vroegmiddeleeuwse teksten, p. 16-35, 2 ill.) zet zich af tegen de rigoureuze scheiding tussen de cultuur van de geestelijkheid en het volk zoals die bv. door Le Goff is aangebracht (vgl. ook VB 10 (1984) 126-239) en laat met een aantal voorbeelden uit het *Chronicon* van bisschop Thietman van Merseburg zien, hoe onontwaaarbaar de cultuur van geestelijken en leken met elkaar verstrengeld waren. *Rudi Künzel* (Bloed, vuur en draken. Enkele geloofsvoorstellingen en elementen van een agrarisch gekleurd wereldbeeld bij geestelijken in de dertiende en veertiende eeuw, 36-53, 2 ill.) wil van een dergelijke rigoureuze scheiding evenmin weten, maar voor hem betekent dat niet dat de geestelijken klakkeloos alles accepteerden wat algemeen geloofd werd, in ieder geval lijkt in één van de drie voorbeelden die hij geeft de abt Menco het geloof in een aan de hemel verschenen draak te toetsen aan een christelijke ratio (vgl. ook VB 5 (1979) 97-118). *A. Th. van Deursen* (Volkscultuur in wisselwerking met de elitecultuur in de vroegmoderne tijd, 54-70, 3 ill.) koppelt het ontstaan van een elitecultuur tegenover een volkscultuur aan de verspreiding van het schrift en ziet het derhalve als een betrekkelijk laat verschijnsel. Vervolgens tracht hij beide aan de hand van literatuur te karakteriseren met de sleutelwoorden moraal tegenover magie en ritueel, maar tegelijk waarschuwt hij ervoor om hieraan te snel een waardering te verbinden of te denken aan een eenzijdig proces van verdringing. Overigens blijft zijn betoog te algemeen om tot de kern van de problematiek door te dringen, die, zoals de andere auteurs laten zien, in de mensen zelf, of in rivaliserende instituties en niet in tegengestelde abstracties liggen. Het meest genuanceerde artikel uit de bundel is van *Willem Frijhoff* (Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief, 71-98, 3 ill.). Aan de hand van een aantal voorbeelden uit de zeventiende en achttiende eeuw laat hij zien dat een tegenstelling elite – volk veel te grof is om de werkelijkheid recht te doen, enerzijds omdat de elite zelf innerlijk verdeeld kan zijn en religieus-politieke redenen kan hebben om zich niet te zeer van het volk te distantiëren, een situatie die men vooral in de godsdienstig verdeelde Noordelijke Nederlanden aantreft, anderzijds omdat zij die tot de elite behoren nog niet per definitie op elk ogenblik van hun leven 'elitair' (dat wil in dit geval zeggen: rationeel) denken en handelen. Houdt men er daarbij rekening mee dat oorspronkelijk magische rituelen bij een min of meer gelijkblijvende vorm een andere inhoud kunnen krijgen, dan is het duidelijk dat men met de tegenstelling elite – volk niet uitkomt zonder een diepgaande analyse van de maatschappelijke context. Deze conclusie wordt ondersteund door het artikel van *Jan Art* (Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd, 'ne peius adveniat', 99-118, 3 ill.), die laat zien dat de scheidslijn in de tweede helft van de negentiende eeuw in Vlaanderen niet liep tussen geestelijkheid (elite) en kerkvolk, maar tussen platteland en stad (of boeren en arbeiders), waarbij de geestelijkheid door een bewuste aanpassing aan de religieuze en sociale behoeften van de gelovige plattelanders het opkomende socialisme de wind uit de zeilen trachtte te nemen en daar lange tijd ook in slaagde. Eenzelfde tegenstelling, maar nu tussen seculiere en reguliere geestelijken in het twintigste-eeuwse Brabant, waarbij de laatsten de zijde van het kerkvolk kiezen, dat de te snelle modernisering van de kerk niet kan volgen (vgl. ook VB 10 (1984), 156-157), vindt men tenslotte in het artikel van *Mart Bax* (Terug naar donkere tijden? Over het falen van een voorgeschreven kerkelijke orde in hedendaags ruraal Brabant, 119-135, 3 ill.). Een *Literatuurwijzer*, die de geïnteresseerde lezer een hand-

reiking moet geven bij verder onderzoek op het terrein van de religieuze volkscultuur besluit met 443 nummers het boek (137-171). – J.J.V.

Scherft, P. *Een speurtocht door Zeeuws muziekverleden*. Middelburg 1984, Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (Werken uitgeg. door het –, 2). IX, 218 p.; f 34,50; ISBN 90-70534-06-1.

Zomerdijk, H.J. *Het muziekleven in Noord-Brabant 1850-1914*. Tilburg 1982, Stichting Zuidelijk Historisch Contact (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 55). XXVI, 401 p.; f 75,- (jaarabonn.); ISBN 90-70641-04-6.

Op het gebied van het regionale muziekleven is er in Nederland nog weinig historisch onderzoek gedaan. Wel zijn er op lokaal niveau enige monografieën verschenen, bijvoorbeeld over het muziekleven in Haarlem, Leeuwarden en Maastricht. En ook is er op het niveau van afzonderlijke muziekverenigingen niet te klagen over onderzoeksbelangstelling, althans van de kant van de verenigingen zelf (vooral tegen de tijd dat er een jubileum op komst is). Maar op regionaal en helemaal op landelijk niveau zijn de publicaties dun gezaaid. Daar lijkt echter verandering in te komen. Drie uitvoerige studies zagen de laatste tijd het licht, waarin het muziekleven van een hele regio centraal staat. In 1981 verscheen er een dissertatie over het muziekleven in Noord-Brabant (tussen 1770 en 1850) van de hand van de musicoloog H.J. Zomerdijk. Een jaar later al publiceerde dezelfde schrijver een omvangrijk vervolgdeel over de periode 1850-1914. En weer twee jaar later was het de beurt aan Zeeland om zijn muziekgeschiedenis beschreven te zien, en wel door de voormalige rijksarchivaris van Zeeland P. Scherft. Zomerdijks proefschrift werd al eerder besproken (V.B. 9 nr. 1), zijn tweede deel en de studie van Scherft nog niet, en dat zal hier gezamenlijk gebeuren gezien dezelfde geografische schaal waarop beide studies zich bewegen. Eerst zal ik beide studies qua inhoud proberen te vergelijken, daarna qua aanpak.

Hoewel Scherft een algeheel historisch overzicht geeft van het Zeeuwse muziekleven en Zomerdijk zich beperkt tot de periode 1850-1914, ligt ook bij Scherfts onderzoek het accent op de (bronnen-rijke) laatste twee eeuwen. Dit maakt het mogelijk beider bevindingen met elkaar te vergelijken. Een vijftal ontwikkelingen in de negentiende-eeuwse muzikale bedrijvigheid springen er dan meteen uit, die voor beide provincies gelijkelijk opgaan: een ontwikkeling van besloten naar openbaar, van amateuristisch naar professioneel, van de hogere sociale geledingen naar alle andere, van enkele grote provinciesteden naar vele kleinere, en van zang naar instrumentale muziek.

Wat de eerste ontwikkeling betreft, die van besloten naar openbaar, geldt voor beide provincies dat pas in de loop van de negentiende eeuw gesproken kan worden van muziekbeoefening dan wel -uitvoering in het openbaar. Vóór die tijd kwamen hooguit de orgelbespelingen in de kerk en de gezamenlijke kerkzang in aanmerking voor deze betiteling. Weliswaar hielden ook amateurmuziekgezelschappen van de gegoede burgerij (bv. de collegia musica) op gezette tijden uitvoeringen (herenconcerten, damesconcerten, society-avonden, e.d.), maar deze waren doorgaans alleen bestemd voor de contribuerende leden. Pas met de opgang van de economie in de vorige eeuw groeiden de oefenruimtes van deze gezelschappen uit tot gehoorzalen (met tuin, voor openluchtconcerten) en was de stap niet groot meer om ook buitenstaanders bij de uitvoeringen uit te nodigen (al dan niet tegen betaling). De toenemende vrije tijd, de groeiende belangstelling voor het optreden van virtuozen, de opkomst van het liefdadigheidsconcert en de openlucht-optredens van militaire orkesten deden de rest. Aan het eind van de vorige eeuw hadden zelfs de kleinere plaatsen in beide provincies hun eigen openbare accommodatie voor muziek en toneelspel, hetzij in de vorm van een apart gebouw hetzij in de vorm van een openlucht-muziekkiosk.

Een tweede ontwikkeling die men voor beide provincies kan vaststellen, is die van amateuristische naar professionele muziekbeoefening. In het begin van de vorige eeuw waren het vooral de zgn. dilettanten die in het plaatselijke muziekleven de toon aangaven. Dezen schroomden niet om naast gerenommeerde kunstenaars op te treden en zich zelfs met hen te meten. Beroepsmusici genoten in deze tijd nog maar weinig maatschappelijk aanzien vanwege hun geringe ontwikkeling, slechte opleiding en beperkte financiële middelen. De gemiddelde amateurmusicus daarentegen voelde zich door zijn sociale positie in de lokale gemeenschap juist ver verheven boven de toonkunstenaar van professie. Gaandeweg werden de rollen echter omgedraaid, vooral als gevolg van de toenemende verering voor virtuelen. De beroepsartiest werd de amateur tot voorbeeld en kreeg in veel gevallen zelfs de muzikale leiding van de muziekvereniging. Opvallend in dit verband is hoe in beide provincies van dichtbij zichtbaar wordt waarom onze muziekcultuur zich in de vorige eeuw zo zeer oriënteerde op die van onze oosterburen. Toen namelijk de muzikale leiding in de muziekverenigingen meer en meer werd toevertrouwd aan beroepsmuzikanten, waren dat veelal voormalige militaire instrumentisten en kapelmeesters van Duitse afkomst. Bij de oprichting van de militaire orkesten in ons land in 1819 waren op korte termijn grote aantallen beroepsmusici nodig geweest, en deze waren alleen maar in Duitsland te vinden. De opheffing (uit bezuiniging) van onze militaire muziekkorpsen in 1843 deed de Duitse orkestleden noodgedwongen uitwijken naar het burgerlijke muziekleven, ook naar dat van Noord-Brabant en Zeeland.

Een derde tendens die voor beide provinciale muzieklevens opgaat, is de ontwikkeling van een muziekbeoefening waar slechts de lokale elite aan te pas kwam naar een voor alle sociale geleidingen. Zowel in Noord-Brabant als in Zeeland was het plaatselijke muziekleven tot aan het midden van de vorige eeuw vooral een aangelegenheid van het notabele deel der burgerij. Daarna trad ook de middenstand toe, en tegen het eind van de eeuw werd via bedrijfsharmonieën, arbeidersmuziekverenigingen en 'koren voor de werkende stand' tenslotte ook de arbeidende klasse bereikt. Overigens diende zich toen al weer een nieuw onderscheid aan: dat tussen de zuilen. Ook initiatieven op het gebied van het muziekonderwijs kwamen het eerst voort uit de kring van de gezeten burgerij, initiatieven die trouwens niets te maken hadden met één of ander 'beschavingsoffensief', maar alles met de groeiende behoefte van muziekverenigingen aan nieuwe aanwas. Wat betreft de rol van de vrouw in het muziekverenigingsleven, deze is lange tijd nihil geweest. Vrouwen werden geacht zich 's avonds niet zonder chaperon op straat te begeven. In de loop van de eeuw verschuiven ook hier de verhoudingen en ligt ook voor hen vroeg of laat de weg open om toe te treden, in het begin nog alleen als werkend lid, later ook als bestuurslid. Vooral de opkomst van de gemengde koren is symbolisch voor de groeiende emancipatie van vrouwen uit de middengroepen.

Een vierde tendens die in beide provincies kan worden geconstateerd, is dat een aktief muziekleven zich het eerst in enkele grotere plaatsen voordoet en zich vandaaruit verspreidt naar vele kleinere. Scherft en Zomerdijk noemen vooral twee stuwende krachten daarvoor verantwoordelijk: ten eerste de initiatieven die de Maatschappij ter Bevordering der Toonkunst ontplooiden om overal in het land het muziekleven tot bloei te brengen d.m.v. het oprichten van plaatselijke afdelingen en het organiseren van provinciale muziekfeesten; ten tweede het concourswezen dat door zijn uitstraling over de lokale en provinciale grenzen heen de aanzet gaf tot de oprichting van vele nieuwe muziekverenigingen of tot de opbloei van al bestaande. Daarbij kregen die steden welke het eerste aangesloten raakten op het spoorwegnet (en daarmee op de belangrijkste cultuurcentra) nog eens een extra voorsprong. Zo was Breda een geliefde pleisterplaats en 'try out'-gelegenheid voor artiesten die van Parijs, Brussel en Antwerpen op weg waren naar de steden in het westen van ons land.

Wat tenslotte de vijfde genoemde tendens betreft, die van een verschuiving van zang naar instrumentale muziek, geldt voor beide provincies dat de bloei van het muziekverenigingsleven vooral op gang kwam met de zgn. liedertafels (mannenzang-verenigingen naar Duits model). Dit type muziekgezelschap werd in de eerste helft van de vorige eeuw vooral zo populair, omdat aan het enige instrument dat men ervoor nodig had (de menselijke stem) geen kosten verbonden waren, noch uitgebreide vooroefening. Mede door bemoeienis van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd zang ook al heel vroeg op de scholen ingevoerd en vanaf 1857 zelfs een verplicht schoolvak. Zo verspreidde zich eerst de liedertafel tot in alle uithoeken van beide provincies, en daarna volgden onder gunstiger economische omstandigheden de harmonie en fanfare (inclusief de begeleidende muziek-instrumentenindustrie, vooral in Noord-Brabant). Tegen het eind van de negentiende eeuw had elk gehucht, kerkdorp en stadsdeel in beide provincies wel zijn eigen blazende of zingende vereniging.

Tot zover de inhoudelijke overeenkomsten in beide studies. Wat de meer formele kenmerken betreft, springen vooral de verschillen in het oog. Als we alleen al naar de omvang van beide studies kijken, dan valt meteen op dat Scherft de gehele muziekgeschiedenis van Zeeland in één handzame band van ca. 200 pagina's samenbrengt, terwijl Zomerdijk in twee kloeke delen van samen ruim 800 pagina's niet verder komt dan de periode 1770-1914. Dit verschil is ongetwijfeld terug te voeren tot het verschil in doelstelling van beide werkstukken. Bij Scherft ging het om een jubileumgeschenk ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van zijn vereniging (de Koninklijke oratoriumvereniging 'Tot oefening en uitspanning' in Middelburg), bestemd voor een breed Zeeuws lezerspubliek. Bij Zomerdijk ging het om een promotie-onderzoek in de muziekwetenschap. De omvang van Zomerdijks werkstuk is dan ook alleen al te verklaren uit de aanwezigheid van een uitgebreid notenapparaat en andere 'randapparatuur', iets waarvan Scherft kennelijk omwille van de leesbaarheid heeft afgezien.

Dit laatste brengt me op een tweede verschil tussen beide studies: het verschil in leesbaarheid. Bij Scherft stond die, gezien zijn gevarieerd publiek, natuurlijk voorop. Bij Zomerdijk ging het ongetwijfeld om de wetenschappelijke merites, waarop zijn werk beoordeeld zou worden. Toch heeft leesbaarheid in dit type grootschalig onderzoek ook iets te maken met de kunst waarmee men uit een ontzaglijke berg gegevens nog een samenhangend (en dus leesbaar) verhaal weet te componeren. Als er namelijk uit één goed-bijgehouden verenigingsarchief al heel wat gegevens zijn te halen, dan is de hoeveelheid informatie bijna niet meer te overzien wanneer het niet om één vereniging gaat maar om vele, en niet om de verenigingen binnen één gemeente maar om die binnen een hele provincie. Dan wordt het een kunst op zichzelf om de lezer niet te laten verdrinken in een onafzienbare zee van feitjes en weetjes. Die kunst lijkt Scherft iets beter te verstaan dan Zomerdijk.

Bij de laatste komt nog sterker dan in zijn eerste deel het dilemma naar voren, waar men in dit soort wetenschappelijke publicaties blijkbaar onherroepelijk voor komt te staan: het opsommen van feitelijkheden heeft een hoog (controleerbaar) waarheidsgehalte, maar laag leesbaarheidgehalte; het schilderen van grote samenhangen en ontwikkelingen heeft daarentegen een laag (controleerbaar) waarheidsgehalte, maar wel een hoog leesbaarheidgehalte. Extreem geformuleerd: kiest men bij de presentatie van zijn gegevens voor het telefoonboek of voor het sprookje? Het is duidelijk dat bij Zomerdijk de telefoonboek-optie de voorkeur geniet. Hij scoort hoog op 'feitelijkheid', laag op 'samenhang'.

Bij Scherft ligt deze verhouding op een wat idealer gemiddeld niveau. Maar Scherft had het wel een stuk gemakkelijker. Hij kon zich bij de ordening en presentatie van zijn materiaal grotendeels concentreren op één brandpunt van muzikale activiteit in Zeeland (nl.

Middelburg), terwijl Zomerdijk in Noord-Brabant te maken had met wel vijf centra van actief muziekleven (nl. Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch, Eindhoven en Tilburg). Bij Scherft is dus in zijn verhaal al een zekere samenhang gewaarborgd, omdat hij weliswaar steeds in de tijd terug moet om een volgend thema te behandelen, maar daarbij meestal binnen één plaats en dus binnen hetzelfde milieu kan blijven. Bij Zomerdijk daarentegen verspringt zijn verhaal niet alleen steeds per thema maar ook nog per gemeente, zodat we pas na een groot aantal pagina's weer in dezelfde plaats terug zijn voor een nieuw thema. De lezer wordt dan geconfronteerd met namen en plaatselijke omstandigheden die hem nog vaag bekend voorkomen van zo'n veertig pagina's terug, maar die hij nu met geen mogelijkheid meer in verband kan brengen met het nieuwe onderwerp. Een versnipperd beeld is het gevolg, en de lezer moet alle zeilen bijzetten om de draad niet kwijt te raken.

Kortom, Scherfts geschiedschrijving van het Zeeuwse muziekleven vertoont meer eenheid en samenhang, maar kan dat ook gemakkelijk vanwege de concentratie van het provinciale muziekleven in vooral één stad. Zomerdijks beschrijving van de Brabantse situatie is minder doorzichtig, maar misschien wel representatiever voor de provinciale situatie in andere delen van Nederland. Zie hier het dilemma. Al met al moet de conclusie dan ook zijn dat mensen die er niet voor terugdeinzen het historische muziekleven van een hele provincie in kaart te willen brengen, in ieder geval heel belangrijk werk verrichten. Ze dragen onmisbare bouwstenen aan voor uitspraken van meer algemene betekenis. Grootschalige vergelijking wordt nu mogelijk en daarmee fundamenteel inzicht in de muzikale bedrijvigheid van onze voorouders in deze moerasdelta aan de Noordzee. – R.F.

Seksualiteit en moraal in Nederland 1800-1850. – De negentiende eeuw 10 nr. 4 (1986); 117 p. (137-253).

Dit nummer bevat de lezingen die in 1985 werden uitgesproken op het symposium 'Seksualiteit en moraal in Nederland 1800-1850'. Vanuit verschillende disciplines en diverse bronnen wordt ingegaan op de vraag of men in deze periode in z'n algemeenheid wel van het ontstaan van een 'verpreutsing' kan spreken, op welke wijze deze 'Victoriaanse moraal' zich ontwikkeld heeft en op welke wijze ze in de maatschappij van die dagen tot uitdrukking gebracht is.

Bernard Kruithof bestudeerde de houding die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in haar geschriften tegenover seksualiteit aannam. Hij constateert dat er veel over seksuele opvoeding geschreven werd, maar weinig gezegd. In feite kan alles tot matigheids- en zelfbeheersingsretoriek herleid worden (146-154). *Sylvia van den Berg*, *Irene Lindhout* en *Peter van Zonneveld* onderzochten de veranderingen in de seksuele moraal in de periode 1800-1820 op grond van romanrecensies en opvoedkundige bijdragen in het gezaghebbende tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Ze constateerden dat de woordkeus op dit gebied steeds voorzichtiger werd, dat van de normen afwijkend gedrag in toenemende mate veroordeeld werd en dat de vrouw meer en meer aan het ideaalbeeld van de lieve, zorgzame moeder leek te moeten gaan voldoen (155-163). *Marja van Tilburg* schetst op grond van allerlei gedragsgidsen en boeken over seksuele voorlichting een beeld van de wijze waarop de vroeg-negentiende-eeuwse burgerij met seksualiteit omging. Ze concludeert dat de gedragsregels zelf in deze periode nauwelijks veranderden. Om naleving van de normen af te dwingen werden de lezers tot schaamte en kuisheid aangemaand. Binnen het huwelijk werd echter zowel aan de lustbeleving van de man als die van de vrouw alle ruimte gegeven, al diende de vrouw uit zichzelf geen avances te maken, aangezien de man van nature een wantrouwen tegenover al te bereidwillige vrouwen koestert (195-208).

Uit het onderzoek van *Mirjam Westen* blijkt dat er in de Noordnederlandse beeldende kunst in het algemeen en in die van 1770-1830 in het bijzonder slechts een gering aantal

naakte en halfnaakte figuren te vinden zijn. Tot ver in de negentiende eeuw werd er op onze tekenscholen niet naar vrouwelijke (overigens wel naar mannelijke) naaktmodellen getekend. Voorzover er opmerkingen over te vinden zijn, werden naaktschilderingen in de Nederlandse kunstkritiek als 'edel' aangemerkt, als ze getrouw aan de klassicistische traditie van het 'zuivere naakt' en ontdaan van hun 'aardse' lichamelijkeheid waren afgebeeld; zo niet dan werden ze aanstootgevend gevonden (209-231; 9 ill.). Ook *Marjan Rinkleff* constateert dat de artistieke theorieën van die tijd, in tegenstelling tot kort daarvoor, geen ruimte overlieten voor seks en erotiek. Een vrouwelijke borst bijvoorbeeld kon alleen geschilderd worden om het vreugdevolle moederschap weer te geven; de zelfbewuste, kokette vrouw die haar lichamelijke charmes etaleerde, is uit de schilderkunst van de negentiende eeuw verdwenen. De preute indruk die de negentiende-eeuwse schilderkunst op ons maakt, heeft direct te maken met de theoretische grondregels van de beeldende kunst uit die tijd. Deze weerspiegelen de ideeën uit de hervormingsliteratuur van die dagen, die predikte dat man en vrouw weliswaar gelijkwaardige, maar tegelijk ook van nature verschillende wezens waren. De seksuele gedragspatronen van man en vrouw waren daaraan aangepast en werden in de beeldende kunst verinnerlijkt. Rinkleff pleit dan ook voor onderzoek naar de sekse-specifieke beeldvorming in die tijd (232-253; 13 ill.).

Pieter R.D. Stokvis is de enige in deze bundel die zijn onderzoek op cijfermateriaal heeft gebaseerd en niet op literaire bronnen of andere kunstproducten. Op grond van een detailonderzoek in Den Haag (en soortgelijk onderzoek van anderen elders) wijt hij de enorme stijging van het aantal onwettige geboorten in de periode 1785-1825, die gevolgd wordt door een opmerkelijke daling ervan in de periode erna, aan een mentaliteitsverandering als gevolg van de Verlichting en de toenemende secularisering. Deze zou de traditionele gezagsvormen en de normen van het geslachtsverkeer doorbroken hebben. Met deze sociaal-culturele interpretatie stelt hij zich bewust tegenover de aanhangers van de sociaal-economische verklaring, die een relatie tussen de omvang van de armoede en het aantal onwettige geboortes leggen (164-194; 4 fig., 5 tab.).

Aan het begin van de bundel geeft *H.Q. Röling* een historiografisch overzicht van de verschillende benaderingswijzen in de geschiedenis met betrekking tot de seksualiteit. Daarbij gaat hij in het bijzonder na hoe elke richting tegen de eerste helft van de negentiende eeuw aankeek. Duidelijk wordt dat hij de jongste visie van *Peter Gay* een inspirerend uitgangspunt voor verder onderzoek vindt. Volgens diens theorie zou het feit dat er zo weinig bekend is over het seksuele leven in het begin van de negentiende eeuw niet wijzen op het bereiken van een dieptepunt op het terrein van de seksuele relaties, maar op een emotionele intensivering van het huwelijksleven, die voor deze periode ook op andere levensterreinen signaleerd is (141-145). In de meeste bijdragen uit deze bundel zijn inderdaad aanknopingspunten voor deze benadering te vinden. - J.J.-v.P.

Suppan, Wolfgang. *Der musizierende Mensch. Eine Anthropologie der Musik.* Mainz 1984, Schott (Musikpädagogik. Forschung und Lehre 10). 223 p., tatr. afb.; DM 29,80; ISBN 3-7957-1709-4.

In dit boek wordt een grootscheepse poging ondernomen om vanuit antropologisch perspectief door te dringen tot de essentie van het verschijnsel 'muziek'. Drie stellingen kiest musicoloog en volks(lied)kundige Suppan daarbij als leidraad: *a.* muziek begint bij de muziekproducerende en -ontvangende mens zelf, en niet bij diens producten; *b.* muziek maakt deel uit van de symboolwereld van de mens; *c.* muziek is in de eerste plaats gebruiksobject, pas daarna (eventueel) 'kunst'. Vervolgens inventariseert Suppan aan de hand van deze stellingen alles wat er maar aan onderzoek en theorievorming over dit onderwerp te vinden is, en wel in verslagen van muziekethnologisch veldwerk, historisch-biografisch

bronnenonderzoek, empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek, kunstesthetische beschouwingen, psychologische tests, enz.

Voorafgaand aan zijn inventarisatie geeft de schrijver echter eerst een algemeen overzicht van de huidige stand van de antropologie. Hier benadrukt hij al meteen de karakteristieke tweeledigheid van de menselijke evolutie, waar hij ook verder in zijn boek steeds aan zal refereren. De mens is namelijk een wezen met een tweevoudige geschiedenis: een natuur- en een cultuurgeschiedenis. Deze tweeledigheid impliceert dat informatieoverdracht zowel langs biologische (erfelijke) weg plaatsvindt (via de ouders) als langs culturele weg (via iedereen). De overdracht van culturele informatie gaat onnoemelijk veel sneller dan de biologische, en om dat proces in goede banen te leiden is er traditievorming. Traditievorming is mogelijk omdat mensen in sociale verbanden leven, waar de generaties elkaar overlappen en elkaar dus ervaringen kunnen doorgeven over de generatiegrenzen heen. Taal maakt dan bovendien nog overdracht mogelijk op (ruimtelijke en temporele) afstand. Kortom, op biologisch niveau bezitten alle mensen dezelfde fysieke basisuitrusting, op cultureel niveau bestaan er net zoveel verschillen als er culturen zijn en mensen binnen die culturen.

Toch zijn er ook op dit laatste niveau algemene uitspraken te doen, en dus ook daar waar muzikale verschijnselen in het geding zijn. Suppan ordent zijn inventarisatie dan naar een achtal thema's. Het eerste thema is *muziek en religie*: muziek wordt overal en altijd aangetroffen in directe verbinding met religie. Ook de meeste andere levensgebieden waar muziek aan te pas komt, zijn in laatste instantie terug te voeren tot deze primaire verbintenis. Zo wordt ook in de christelijke hemel gezongen en gejubeld, niet gepraat. Kenmerkend voor onze christelijke kerkmuziek was echter altijd de tegenstelling tussen ratio en emotio (cultuur en natuur), het dilemma dus dat muziek als 'kunst' de aandacht te veel op zichzelf vestigt in plaats van op de liturgie, terwijl muziek als 'gebruiksobject' weliswaar ondergeschikt is aan de liturgische handeling maar nu weer kan doorschieten naar heidense vormen van trance en extase. *Muziek en politiek*: Hier laat Suppan zien dat, in tegenstelling tot onze hedendaagse westerse cultuur waar muziek vooral geldt als 'l'art pour l'art' en 'interessenloos Wohlgefallen', muziek op andere plaatsen en in andere tijden juist fungeert als beslissend politiek mechanisme bij enculturatie- en socialisatieprocessen. De woordtaal dient dan de communicatie van alledag, de muziektaal die van hoogtijdagen en andere ceremoniële momenten waar de alledaagse woordcommunicatie te weinig gewicht in de schaal zou leggen. *Muziek en werk*: Ook hier geeft Suppan vele voorbeelden die aantonen dat muziek altijd en overal in de eerste plaats gebruiksvoorwerp was en is: vanaf het oogstgezag bij de natuurvolkeren om zich van de bijstand der goden te verzekeren tot aan de moderne wetenschappelijk uitgedokterde 'arbeidsvitaminen' in werkplaatsen en fabrieken om een aangenaam, winstgevend arbeidsklimaat te creëren. *Muziek en recht*: Belangrijke teksten uit het recht blijken, voordat ze het stadium van schriftelijke fixatie bereiken, in veel culturen te worden gezongen of gereciteerd, om ze uit de sfeer van het alledaagse taalgebruik te halen. Ook in onze middeleeuwen hanteerde men op juridisch gebied een gedifferentieerd signaalgebruik om uitspraken rechtskracht te geven en meteen officieel bekend te maken. *Muziek en geneeskunst*: Hier beschrijft Suppan hoe men in buiteneuropese culturen al van oudsher muziek en dans gebruikt om een verstoorde relatie te herstellen tussen de mens en zijn omgeving. De verbinding muziek en geneeskunst is dan ook al heel lang onderwerp van geleerde aandacht. Via de Arabische wetenschap kwam die belangstelling in onze Latijnse middeleeuwen terecht. Tegenwoordig wordt algemeen erkend dat muziek op de fysieke en psychische gesteldheid van de mens een helende dan wel ziekmakende invloed kan hebben. Muziek(therapie) werkt dan vooral in op het onbewuste (vegetatieve) niveau en kan reacties teweegbrengen die vergelijkbaar zijn met die van medicijnen. *Dans*: Ook hier draagt Suppan velerlei gegevens aan die duidelijk maken dat aan het menselijk dansgedrag een

algemene biologische dispositie ten grondslag moet liggen, terwijl omgevingscondities dan zorgen voor de specifieke culturele vertaling daarvan. *Muziekinstrumenten*: Het klankwerktuig ontstond daar waar de mens zijn rondtrekkend bestaan opgaf. Het groeide daarna uit tot een van de belangrijkste middelen die geesten en andere hogere machten ten dienste stonden om zich daadwerkelijk te laten horen. In onze cultuurkring maakte het muziekinstrument zich echter geleidelijk los van deze functionele gebondenheid en evolueerde van een weg tot God naar een weg tot esthetisch genot. *Achtergrondmuziek* is het laatste onderwerp dat Suppan in zijn inventarisatie betreft. Hier wijst hij er op dat in onze tijd de gebruiksmuziek weer terrein aan het heroveren is. Muziek die niet in de eerste plaats naar zichzelf verwijst, treft men in onze cultuur steeds vaker aan in films, actualiteitenprogramma's, reclamespotjes, en als 'muzikaal behang' in zwembaden, winkelcentra, pretparken, enz.

Na deze uitgebreide rondgang door de literatuur probeert Suppan nu tot een aantal conclusies te komen, die de weg moeten wijzen naar een omvattende visie op het fenomeen 'muziek' en dus naar een vruchtbare bestudering ervan. Allereerst laat de huidige stand van het onderzoek dus zien dat muziek geen decor, ornament of randversiering is van het dagelijkse leven, maar geïntegreerd onderdeel ervan. Wel volgt de functie van muziek dezelfde evolutionaire weg als die van elk ander cultuurobject: aanvankelijk fungeert muziek als gebruiksvoorwerp, daarna ontwikkelt zij zich tot versierd gebruiksvoorwerp, en tenslotte mondt zij uit in louter sier- of kunstvoorwerp. Onze westerse muziek kenmerkt zich sinds de achttiende eeuw dan vooral door het bereiken van dit laatste stadium: muziek is voorwerp geworden van esthetische beschouwing. Dat is dan ook de reden dat 'muziek' bij ons zo hardnekkig als funktieloos fenomeen wordt gezien: muziek is synoniem aan 'kunst'. Ook het muziekwetenschappelijk onderzoek richt zich bij voorkeur op de producten van muzikaal gedrag ('muziekwerken'), en niet op dat gedrag zelf.

Twee wegen staan er nu open voor een heilzamere benadering, oppert Suppan. De eerste is om muziek te bestuderen in zijn meest elementaire stadium, dus als gebruiksobject bij bijvoorbeeld natuurvolkeren. De tweede weg is om ditzelfde ook op microniveau te doen, d.w.z. op het niveau van het menselijk individu. Ook hier vindt men namelijk de meest elementaire voorwaarden voor muziek terug op het niveau van de natuur: de biologische dispositie, of in psychologische termen: het on(der)bewuste, dus daar waar ook gemoedsbewegingen, intuïtie, droom, religiositeit, enz. ontstaan en opgevangen worden. Ruwweg zijn er dus zowel op het niveau van menselijke gemeenschappen als op dat van het menselijk individu twee lagen te onderscheiden. De grondlaag in het eerste geval is de universele biologische natuur, daarbovenop bevindt zich de culturele laag die voor elke tijd en plaats verschillend is. De grondlaag in het tweede geval, op het vlak van het individu, is de universele biologische dispositie, het rijk van het onbewuste, daarbovenop bevindt zich het bewustzijn (het verstand) dat voor ieder individu op elk moment en plaats verschillend is.

Om greep te krijgen op het verschijnsel 'muziek' is er nu een benadering nodig die macro- en microniveau met elkaar in verband brengt, en tevens de natuur- en cultuurkundige kant van het verschijnsel. Volgens Suppan kunnen hier de moderne inzichten van de semiotica uitkomst bieden. Muziek moet men, net als de woordtaal, zien als een universeel systeem van basistekens, dat verankerd ligt in het biologisch substraat van de mensensoort. Tekens en tekensystemen liggen ten grondslag aan elke vorm van communicatie. Hoe ze 'gesemantiseerd' worden (zich hechten aan bepaalde voorwerpen en begrippen), dat bepalen de tradities en conventies in een bepaalde cultuur. Dus net zoals men een onbekende taal ervaart als een geheel van klanken die men wel kan horen maar niet 'verstaan' (begrijpen), zo is dat met muziek precies eender het geval. De vele verschillende muziekidiomen en -grammatica's vertegenwoordigen evenzovele verschillende waarde- en wereldsystemen. Universele schoonheid in muziek is onzin.

In de visie van Suppan gaat het er nu om allereerst het universele biologische basistekensysteem te analyseren. Vervolgens kunnen de talloze culturele variaties dan opnieuw begrepen worden in het licht van dit basisthema. Hoe moeten we dit echter aanpakken, muziek wordt in zijn meest elementaire gedaante immers eerder 'gevoeld' dan intelligent waargenomen? Suppan probeert dan aansluiting te vinden bij de pre-freudiaan F. von Hausegger. Deze onderzocht eind vorige eeuw bij kunstenaars het scheppingsproces en vooral de werking van de twee voorstellingsniveaus daarbij, dat van het gevoel en dat van het verstand. Hausegger kwam toen tot de conclusie dat bij kunstenaars heel duidelijk aanwijsbaar is hoe het niveau van de wakkere analyserende aandacht in staat is het andere niveau, dat van de onbewuste droom- en roesachtige werkelijkheid, te volgen zonder in te grijpen. Zo kunnen kunstenaars, in de woorden van Hausegger, produktieve en tegelijkertijd transindividuele krachten vrijmaken, die zich voeden uit de psychische oersubstantie. Het gaat er nu niet om, waarschuwt Suppan, deze gedachtengang klakkeloos over te nemen, maar wel om muziek in haar belangrijke katalysatorfunctie tussen gevoel en verstand, natuur en cultuur, nieuw te doordenken op basis van de tegenwoordige stand van de wetenschap.

Suppan sluit dan af met een pleidooi voor vak- en cultuuroverschrijdende samenwerking op dit terrein, waarbij vooral een semiotica van de muziek in staat zou kunnen zijn antropologen, biologen en muziekwetenschappers bij elkaar te brengen in een vruchtbaar samenwerkingsverband. Bovendien is het hoog tijd om tegenover het heersende natuurwetenschappelijk-experimenteel perspectief te zorgen voor een filosofisch-antropologisch tegenwicht en vooral voor het besef dat alle kennis en wetenschap uiteindelijk begint bij de mens en bij de mens alleen. Ook kan naar zijn mening het bestaan van historisch onveranderbare determinanten in het geschiedenisproces niet langer ontkend worden: het biologisch substraat bijvoorbeeld waarop muziek, net als taal, stoelt is al minstens vijftigduizend jaar onveranderd in elk mens aanwezig. Wat de menswetenschappen in het algemeen betreft, verwacht Suppan in de rest van deze eeuw toenemende samenwerking tussen sociologie, historiografie en (biologische en ethnologische) antropologie, en daarnaast belangrijke doorbraken in de biologie, de antropologie en de vergelijkende ethno(musico)logie.

Kortom, liefhebbers van breed opgezette literatuurexcursies en weidse theoretische concepties komen hier volledig aan hun trekken. Heel knap worden dwars door de meest uiteenlopende wetenschappelijke disciplines samenhangen gezocht en gevonden. Interessant is ook hoe Suppan het aloude kennistheoretische dilemma (nl. hoe de cultuur zijn natuurlijke wortels kan kennen zonder daarbij cultuurcentrisch te zijn, of hoe het intellect het gevoel kan kennen zonder daarbij van de intellectuele redenering gebruik te maken) tracht op te lossen door letterlijk via 'kunst' grepen cultuur een beetje natuur te laten worden en ratio een beetje emotio. Een enkele bedenking bij het lezen van dit zeer gedegen werk is hooguit het wel bijzonder overvloedig gebruik van citaten en verwijzingen. De eigen stem van de schrijver gaat hierdoor soms geheel verloren in de menigte van al die andere deskundige stemmen, die zelfs tot in de conclusies en samenvattingen toe het verhaal mogen helpen meevertellen. Is dit bescheidenheid of is het nu eenmaal onafwendbaar dat exorbitante belezenheid zichzelf vroeg of laat voor de voeten, zoniet onder de voet, gaat lopen? – R.F.

Top, Stefaan. *Carnaval in Vlaams-Brabant anno 1986. Status quaestionis van een dynamisch volkscultureel fenomeen.* – De Brabantse Folklore nr. 252 (1986); 94 p. (298-391), talrijke ill., 2 krt., 1 graf.

De auteur geeft een naar volledigheid strevende inventarisatie van de carnavalsverenigingen en enkele overkoepelende organisaties die in 1986 bestonden in de Belgische provincie Brabant. Van de 25 verenigingen die evenementen op straat hebben georganiseerd geeft hij enkele bijzonderheden over hun naam, geschiedenis en feestprogramma. Aan de hand van een

chronologische verspreidingskaart van deze verenigingen laat hij zien dat hun aantal vooral sinds de jaren zestig sterk is toegenomen en dat het feest meer in West- dan in Oost-Brabant gevierd wordt. Het artikel besluit met een kalender van verschillende plaatselijke evenementen tijdens het carnavalsseizoen en enkele kritische opmerkingen over de wijze waarop het carnaval thans gevierd wordt. – J.H.

Volkskundig boeket. Uitgave bij gelegenheid van de officiële openstelling van Kasteel Limbricht op 14 december 1986. Limbricht 1986, Limburgs Volkskundig Instituut. 55 p., 6 ill.; f 6,- (postrekening 5149954 t.n.v. Stichting Limburgs Volkskundig Instituut, Maastricht). ISBN 90-71104-02-8.

Deze bescheiden bundel bevat behalve de feestrede van S. Top (p. 3-7), enkele losse sociaal-psychologiserende opmerkingen van W. Mezger over het carnaval (8-15), en een vertaling van een aantal al eerder uitgegeven gezondheidsregels uit 1253 door E. Tielemans (17-27), ook een beknopt overzicht van de ontwikkeling van het volksgericht sinds de middeleeuwen door H. Thewissen (*"Vaare" of Zuidlimburgse ketelmuziek, nationaal en internationaal beschouwd*, 28-55). Thewissen vult zijn aan de literatuur ontleende historische voorbeelden aan met enkele recentere uit de Limburgse pers en van een drietal zegslieden. Hij komt tot de conclusie dat de vorm al die eeuwen dezelfde is gebleven, maar dat het gebruik zich verengd heeft tot misbaar bij het hertrouwen van een weduwe/weduwnaar. – J.J.V.

Wallfahrt kennt keine Grenzen. Themen zu einer Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums und des Adalbert Stifter Vereins, München. Hrsg. von Lenz Kriss-Rettenbeck und Gerda Möhler. München/Zürich 1984, Verlag Schnell & Steiner. 592 p., 16 + 246 ill., 11 krt., graf., tab.; DM 49,80; ISBN 3-7954-0362-6.

Volgens een formule die in binnen- en buitenland steeds meer opgang maakt, vormt deze bundel met 45 artikelen door internationaal vooraanstaande auteurs uit tal van landen een soort informatief kijk- en leesboek bij de gelijknamige Münchener tentoonstelling uit 1984. Feitelijk biedt het boek echter veel meer. Het is niet alleen een rijk geïllustreerd kijkboek, maar vormt thans ongetwijfeld ook het meest veelzijdige overzicht van de stand van zaken met betrekking tot de bestudering van geschiedenis en actualiteit van het verschijnsel bedevaart in Europa, met een enkele excursie daarbuiten (Québec, Latijns-Amerika). Tegelijk biedt het een vaak stimulerend zicht op nieuwe benaderingen, vooral op volkskundig, sociaal- en mentaliteitshistorisch en cultureel-antropologisch gebied. Bedevaart (pelgrimage) kan door de combinatie van de intense persoonlijke inzet van de bedevaartganger en het massale karakter van het groepsgebeuren worden beschouwd als een historische totaalakt, die op alle mogelijke gebieden van het leven implicaties heeft: ze is een vorm van religieuze beleving en van lichaamstaal, een acculturatiemedium, een middel tot kerkelijke en sociale disciplineren, niet zelden een economische stuwfactor; ze was ooit een juridisch strafmiddel, lange tijd een ontstaanscomponent van het hospitaalwezen, vaak een kernelement van het collectief geheugen in een bepaalde plaats of regio; ze heeft onophoudelijk tot de schepping van religieuze gebruiken en de productie van talloze, uiteenlopende religieuze voorwerpen en zelfs tot een fors aantal hoogtepunten uit de architectuurgeschiedenis geleid. Al deze en nog andere functies maken dat de bedevaartsrite op allerlei wijzen samenhangt met de belevingswereld van de bedevaartganger (die een 'gelovige' is zonder dat dit instemming met de officiële kerkelijke geloofs- en levensnorm hoeft te impliceren) en met maatschappelijke en culturele aspecten van de samenleving in zowel de plaats waaruit hij komt als die waarheen hij gaat. De positieve of negatieve fascinatie die het thema ook bij vele

niet-pelgrimerenden – denken we aan Erasmus of Émile Zola – heeft opgeroepen, heeft ongetwijfeld met dat potentieel totale karakter van de rite te maken.

Tegelijk vormt dat een van de gevaren bij de analyse ervan. De bedevaart biedt elck wat wils. Over weinig zaken is door geleerden en ongeleerden dan ook zoveel onzin geschreven als over bedevaarten, vooral waar het de rituele en religieuze aspecten ervan betreft. Sommige wetenschappers verwijzen al wat met bedevaart te maken heeft eens voor al naar het domein van folklore en 'volkscultuur', vermoedelijk slechts op grond van vormovereenkomsten met andere elementen van sociale cultuur; ze bekommeren zich daarbij nauwelijks om een nauwkeurige analyse van het publiek of van de aan tijd en plaats gebonden waarden en functies van de rite, en al evenmin om de betekenis van de dubbelzinnige houding van de officiële kerkelijke overheden, die het nut van de bedevaartsrite erkennen maar ook heel goed beseffen dat een volledig in hiërarchisch kerkverband geïntegreerde bedevaart een dode bedevaart is, en daarom bijna haars ondanks regelmatig de teugels vieren en of juist weer aanhalen. Andere onderzoekers zien van het bedevaartsritueel slechts de antropologische constanten; ze besluiten al snel tot het bestaan van eeuwige waarden, zonder de moeite te nemen die aan de concrete werkelijkheid af te checken. De lezer houdt dan ook zijn adem in als hij in het openingsartikel van deze bundel naast de beide Kriss-Rettenbecks niemand minder dan Ivan Illich ziet optreden, op het thema 'homo viator', dat als een soort archetype fungeert. Zou ook dit boek weer in het teken zijn gesteld van het eeuwigheidsdenken in de trant van: er is niets nieuws onder de zon, het pelgrimeren zit de mens ingebakken, enz.? Enkele auteurs vertonen inderdaad neigingen in die richting. Maar in het algemeen mag worden gesteld dat juist die bijdragen die de diverse aspecten van het verschijnsel bedevaart op hun specifieke historische ligging en waarde proberen te toetsen, tot de beste uit deze bundel behoren. Bijvoorbeeld de reflectie van P. Boglioni over de vier verschillende interpretatiekaders van de middeleeuwse bedevaart, namelijk het pastorale, psychologische, antropologische en sociologische kader, die elk een verschillend zicht op het 'volkse' karakter van de bedevaart opleveren (66-75). Of de beschouwingen van W. Brückner over de betekenis van de hedendaagse voetbedevaart in het licht van de sociale ontwikkeling: hij ziet deze als een traditioneel en daardoor gemakkelijk herkenbaar vormgegeven dat tegelijk, in de context van de industriële samenleving, drager van geheel nieuwe individuele en collectieve waarden wordt (101-113).

Het is weinig zinvol hier elk van de bijdragen afzonderlijk te gaan samenvatten. Het moge volstaan de zes hoofdrubrieken te noemen waaronder ze zijn gegroepeerd, en daarbij de namen van enkele auteurs of thema's aan te geven. Hoofdstuk I (Het menselijk leven als pelgrimstocht) beschouwt pelgrimage in overdrachtelijke zin, als levenaskese. Behalve het al genoemde artikel van Kriss-Rettenbeck en Illich vindt men er o.a. bijdragen van E.-R. Labande over het thema 'pauper et peregrinus' (23-32), van L. Kretzenbacher over narren in heiligdommen (33-44), van M. Wagner over de asketische traditie van de Ierse bedevaarten (45-54). Hoofdstuk II bespreekt bedevaartstypen en pelgrimsmentaliteit, met bijdragen van P. Boglioni, P.-A. Sigal, L. Carlen, W. Brückner en R. Williamson. Hoofdstuk III betreft de pelgrim onderweg, met artikelen over pelgrimsherbergen, reisverhalen, propaganda en (in de absolutistische periode) antipropaganda, pelgrimskleding, bedevaartslieden, en tenslotte een mooie, nieuwe synthese op Europese schaal van K. Köster over middeleeuwse pelgrimstekens (203-224). In hoofdstuk IV wordt een overzicht gegeven van de verscheidenheid aan pelgrimsdoelen: levende personen in de Oudheid (door B. Köttig, 226-234); heilige, heiligdom of relieken (P.J. Geary, J. van Herwaarden, R. Plötz); het genadebeeld (H. Dünninger 274-283), enz. Hoofdstuk V gaat nader op het heiligdom zelf in, waarbij met name een aantal grote bedevaartsplaatsen onder de loep worden genomen: Jeruzalem, Rome, Loreto, Lourdes, alsmede enkele kleinere (Neukirchen, Mariazell); ook wordt aandacht besteed aan

barokke bedevaartsarchitectuur (door F. Matsche, 352-367), en aan de heiligdommen in een breder gebied (Puglia, West-Ierland). Het laatste hoofdstuk analyseert de relatie tussen bedevaart en gemeenschap, op het niveau van volk (Latijns-Amerika, Québec), natie (Montserrat in Catalonië, Czestochowa in Polen) en oecumene (Walsingham in Engeland); ook de 'Vertriebenenwallfahrt' naar Altötting komt aan bod. Vooral in de laatste twee hoofdstukken vindt men diverse goede analyses van collectieve functies en waarden van bedevaarten, van de historische ontwikkeling daarvan of de veranderingen erin.

Overigens valt te betreuren dat vrijwel alle auteurs zich tot de analyse van vorm- en kleurrijke, veelal massale bedevaarten naar erkende heiligdommen in overwegend katholieke streken hebben beperkt. De laatste bijdrage van de bundel, over het Engelse Walsingham, vormt hierop een eenzame uitzondering. De formule van de tentoonstelling maakt dat wellicht onvermijdelijk; ze bevordert nu eenmaal de aandacht voor het duidelijke, zoniet spectaculaire beeld. Minder massale, publieke of officiële bedevaarten blijven, net als de door kerkelijke of burgerlijke overheid gewantrouwde vormen van bedevaart, daardoor teveel op de achtergrond. Hoewel middeleeuwse Nederlandse bedevaarten bij diverse auteurs niet geheel onbekend blijken, is het toch jammer dat geen enkele bijdrage is gewijd aan de specifieke problematiek van verdwijning, verheimelijking en herleving van bedevaarten onder anti-religieuze regimes of in landen met een protestantse dominantie zoals Nederland. De enige Nederlandse auteur in de bundel, J. van Herwaarden, schrijft over de beginjaren van Compostella (235-247). Maar deze kanttekeningen doen er niets aan af dat deze bundel door zijn veelvoud van benaderingswijzen zeer stimulerende lectuur verschaft en de lezer voldoende handreikingen geeft om zelf de lacunes te gaan opvullen. Uitgebreide registers van personen, plaatsen en zaken maken het boek tot een ware goudmijn en een duurzaam naslagwerk. Alleen de bibliografie (543-568), die zeer uitvoerig is, doch in feite nauwelijks meer dan de som van de literatuuropgaven van de afzonderlijke bijdragen lijkt, vertoont teveel lacunes om een in alle opzichten betrouwbare gids te zijn. Maar ze biedt aanknopingspunten genoeg voor verdere studie. – Willem Frijhoff.

Zegers, Klazien. *Carnaval in Heesch. Een feest als vergrootglas van de sociale verhoudingen in een dorp.* Z.pl., 1986, z.n. (verkrijgbaar bij de auteur, Blasiusstraat 52^{II} Amsterdam). 84 p., enkele ill.

Binnen de kring van degenen die carnaval vieren wordt nogal eens de mening verkondigd dat dit een feest is waaraan iedereen deelneemt en waarbij de in het maatschappelijk leven geldende onderscheidingen naar rang en stand hun betekenis hebben verloren. Het is echter de vraag in hoeverre dit denkbeeld, waarin het ideaal van een, weliswaar tijdelijke, sociale harmonie tot uitdrukking komt, samenvalt met wat zich in werkelijkheid afspeelt. Deze vraag ligt ten grondslag aan deze Nijmeegse doctoraalscriptie voor het vak cultuur- en godsdienstpsychologie. Aan de hand van een onderzoek van de geschiedenis, de organisatie, de vormgeving en de sociale achtergronden van de carnavalsviering in Heesch laat de schrijfster zien dat dit ideaal ook hier weliswaar met de mond beleden wordt, maar dat tijdens het carnaval veeleer de spanningen tussen de verschillende sociale groeperingen op de voorgrond treden en zelfs nog onderstreept worden. De keuze is op Heesch gevallen omdat de auteur uit deze plaats afkomstig is. Ze heeft een twintigtal mensen geïnterviewd, archivalia en de plaatselijke krant doorgenomen en het verloop van het carnaval van 1985 door middel van waarnemingen ter plaatse nauwlettend gevolgd.

Geïnspireerd door het voorbeeld van andere dorpen begonnen in Heesch in het begin van de jaren zestig notabelen en middenstanders als eersten met de viering van een georganiseerd carnavalsfeest. Uit hun kring kwam de Stichting Carnavalsviering Heesch voort. Deze – min of meer besloten – feesten werden door de andere toen in Heesch te onderscheiden

sociale lagen, de boeren en de arbeiders, aanvankelijk met gemengde gevoelens bezien. In de loop van de jaren zeventig vond het carnaval echter ook bij hen ingang en ontstonden de carnavalsclubs, waarvan het dorp er thans tien telt. Door deze clubs wordt het feest voornamelijk in eigen kring gevierd in een stamcafé. Deze bredere deelname aan het carnaval leidde tot een zekere toenadering tussen de Stichting en de clubs. De clubs leverden in de vorm van een wagen een bijdrage aan de door de Stichting georganiseerde optocht, en de door de Stichting gekozen prins carnaval maakt een rondgang langs de feesten van de verschillende clubs.

Dit begin van sociale contacten tussen de verschillende groeperingen bij het carnaval werd echter verstoord door een ingrijpende verschuiving die zich in deze jaren, mede als gevolg van ontwikkelingen in het land als geheel, in de Heesche samenleving heeft voorgedaan. De landbouw nam in betekenis af en de notabelen verloren een belangrijk deel van hun vroegere sociale prestige. Tegelijkertijd vestigt zich in het dorp een groeiend aantal mensen afkomstig uit andere plaatsen. Deze sociale veranderingen leiden bij veel oorspronkelijke inwoners tot een gevoel van desoriëntatie en de behoefte de eigen identiteit duidelijk te omlijnen. De import, een 'nieuwe middenstand' van onder andere employees, lukt het om in korte tijd in de Stichting een dominante positie te verwerven en de notabelen en 'oude middenstanders' op het tweede plan te brengen. Uit hun kring worden nu de prinsen gekozen en de belangrijkste carnavalonderscheidingen komen eveneens terecht bij mensen behorend tot deze groepering en bij bijvoorbeeld artsen, ondernemers of de burgemeester. Over de betekenis van het carnaval heeft men binnen de Stichting duidelijke ideeën: het moet een feest zijn voor het hele dorp. Daartoe worden door de Stichting de carnavalsoptocht en enkele voor iedereen toegankelijke feesten georganiseerd in het gemeenschapshuis. Maar ook naar buiten toe wordt Heesch tijdens het carnaval als een eenheid gepresenteerd. Zo probeert men de bekendheid van het Heesche carnaval te vergroten door de jaarlijkse toekenning van de 'Gouwe Kreuge', een onderscheiding in de vorm van een kleine gouden kruiwagen aan "een Nederlands bedrijf dat internationaal in de publiciteit is geweest met een origineel product" (23). Bij de belevingswereld van een deel van de Heeschenaren, arbeiders en een aantal boeren, sluit een dergelijke vormgeving van het carnaval echter niet aan en heeft het propageren van het carnaval als feest voor het hele dorp een averechts effect. Zij sluiten zich daar grotendeels van af en beperken hun medewerking aan het openbare carnaval tot een bijdrage aan de optocht. De feesten in het gemeenschapshuis bezoeken zij niet of nauwelijks. Andere groeperingen, 'oude middenstanders' en kinderen van boeren en arbeiders, staan enigszins ambivalent tegenover het door de Stichting gepropageerde carnaval. In tegenstelling tot de eerder genoemde groepering stellen zij bijvoorbeeld een bezoek van de prins aan het feest van hun club wel op prijs en ook tegenover de door de Stichting georganiseerde feesten staan zij niet afwijzend. Niettemin houden zij enkele reserves. Zij richten zich op de levensstijl van de nieuwe middenstanders, maar kunnen daar in hun gedrag nog niet goed aan beantwoorden. Deze sociale spanningen werken ook door wanneer mensen uit verschillende sociale lagen tijdens het carnaval met elkaar in contact komen. Met welgekozen voorbeelden laat de schrijfster zien hoe (soms vermeende) verschillen in de manier van feestvieren (o.a. ten aanzien van het drankgebruik en lichamelijke contacten) leiden tot fricties en irritaties.

Het is de verdienste van de schrijfster niet zozeer dat zij de onhoudbaarheid van een gangbare opvatting over het carnaval aantoont – daar is in eerder verschenen studies al op gewezen – maar veeleer dat zij laat zien hoe het ideaal van een algemene deelname aan het carnaval in een plaatselijke gemeenschap functioneert. Zou men een kritische opmerking bij dit voorbeeldige onderzoek willen maken, dan zou men er op kunnen wijzen dat een beeld van degenen die in Heesch geen carnaval vieren, en de verhouding van dit deel van de bevol-

king tot de mensen betrokken bij de Stichting, ontbreekt. Maar een dergelijke vraag is gemakkelijker gesteld dan beantwoord. – J. Helsloot.